

ఈ గ్రంథరచనమునఁ దోడ్పడిన
గ్రంథములు కృతజ్ఞతాపూర్వ
కముగఁ బేర్కొనఁబడుచున్నవి.

1. ఆంధ్రులచరిత్ర: కాకతీయయుగము
—శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావు.
2. ఆంధ్రవీరులు : ప్రథమభాగము
—శ్రీ మల్లంపల్లి సోమశేఖరశర్మ.
3. పల్నాటివీరచరిత్ర
—శ్రీ శ్రీనాథమహాకవి.
4. పెద్దాపురసంస్థానచరిత్రము.
—శ్రీ వి. ఆర్. జగపతివర్మ.
5. పెద్దాపురసంస్థానచరిత్రవిమర్శనము.
—శ్రీ కాశీభట్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రి.
6. పెద్దబొబ్బిలిరాజుకథ.
(జానపదగీతము)
7. పూసపాటిరాజులపూర్వోత్తరం.
—శ్రీ కల్నలు మెకంజీదొర.

లోధ్రాదీపముచే ఆమయాంధకారమును

గృహలక్ష్మీజ్యోతిచే అజ్ఞానాంధకారమును

ద వ్య గం జో పి

స్త్రీలోకమును అభ్యుద్ధరించుచున్న ఆంధ్రమహాశయులు

డాక్టరు కె.యన్. కేసరిగారికి

విషయసూచిక

ఉపక్రమణిక

"యత్ర నార్యస్తు పూజ్యంతే నందంతే తత్ర దేవతాః
యత్రైతాస్తు నపూజ్యంతే సర్వాస్తత్రాఫలాః క్రియాః॥"

—మనుస్మృతి.

"ఎచ్చట స్త్రీలు పూజింపఁబడుదురో అచ్చట దేవతలు క్రీడింతురు. ఎచ్చట పూజింపఁబడరో అచ్చట అన్ని క్రియలు ఫలములేనివగుచున్నవి." అని మనువుచెప్పినాఁడు.

మనువు చెప్పినాఁడు. అవును. నిజమే. భారతీయుని కొఱకే.

కాని భారతీయుఁడు స్త్రీని దేవిగఁదలఁచి పూజించు సంగతి విస్మరించి చాలకాలమైనది.

ఆతఁడు స్త్రీస్వభావమును అనుమానించినాఁడు. అనుమానించి ఆమెను అవమానించినాఁడు. ఇంటి నాలుగుగోడల సందున స్త్రీని ఆతఁడు ఖైదుచేసినాఁడు; అంధకారమునఁ జెరలాడించినాఁడు.

ఆ పంజరకీరమునకు వంటయిల్లే వైకుంఠమైనది; కుటుంబమే కైలాసమైనది. శ్రమ యెఱుఁగక కుటుంబవ్యక్తులను సేవించుటలో నాస్వార్థత్యాగిని జీవితము గడపినది. అంతియే కాని సంఘజీవిక కేపని చేయుటకును ఆమెకు అవకాశము లేక

పోయినది. అట్టిచో నిఁక దేశముమాట తలఁచుటకే వీలులేదు కదా !

విద్యలేక విశ్వాసములేక ఇట్లు పరాభవింపఁబడిన స్త్రీ పతనము నొందినది.

ఫలమేమి కల్గినది ?

పతనమునొందిన స్త్రీ తన జన్మప్రదాయిని; పతనము నొందిన స్త్రీ వహ్నిసాక్షికమగు సఖ్యమున జన్మాంతమువఱకు తన పార్శ్వవర్తిని—అయిఉండఁ బురుషునిబుద్ధికి ఉద్గమనశీల మెక్కడ ? ఆతని ఆదర్శములకు ఔన్నత్యమెక్కడ ?

తన తనయులకు ఉద్గమనశీలమగు బుద్ధి ; ఉన్నతమగు నాదర్శము లేకుండుటవలన శతాబ్దులనుండి భారతమాత దైన్యము ద్రవ్వెడు కన్నులతో నధోముఖియైయున్నది.

ఈ ప్రబోధసమయమునందు హిందూదేశమునకు ముఖ్యావసరము లేవి యని సమయశాంఖకుని ప్రశ్నింపుము. దానికి ఆతఁడు విద్యావతియైన తల్లి, విద్యావతియైన భార్య అని ఘోషించును.

జాతి నాగరకతాబీజములను పెంచి పోషించు ఆదిశక్తి తల్లి; జాతిమూర్తికి రూపసిద్ధినిచ్చి తన్మహనీయస్థితి నిల్పు శిల్పిని భార్య.

లాలన మెఱిఁగిన తల్లిచేతులతోడనే బిడ్డకు అక్షరాభ్యాసము కావలయును. ముగ్ధమోహనములైన భార్యమాటల తోడనే పురుషునకు ఉత్సాహచైతన్యములు కలుగవలయును.

మాతృదేవి వాక్కులు ప్రేమపూరితము లైనంత మాత్రమునఁ జాలదు; ఆమె సంకల్పములు గంభీరములు గావలయును. అర్ధాంగి చిఱునవ్వు చివురులు దొడఁగినంత మాత్రమునఁ జాలదు; ఆమె దృక్కులు తమోభేదకములు గావలయును.

గృహస్థాశ్రమమున నూతనముగఁ బ్రవేశింపఁబోవు యువకుఁడు సంఘసేవ, సారస్వతసేవ, దేశసేవ, మానవసేవ చేయ నుత్సాహముతో నుఱకలు వేయుచున్నాఁడు.

కాని ఆ ఉత్సాహము అచిరకాలముననే చల్లారిపోవుచున్నది. ఉత్సాహమే చల్లారిపోయిన ఆతని కిఁకఁ గార్యశౌర్య మెక్కడ? ఇట్లగుటకుఁ గారణ మేమి ?

తల్లియు, భార్యయు విద్యావతులు కాకపోవుటయే.

విద్యావతిగాని తల్లికి లాలించు నేర్పేకాని మనశ్శక్తులఁ బెంచు యోగ్యత లేదు. విద్యావతిగాని భార్యకుఁ బ్రేమ చిలికించు తెలివియేకాని చైతన్యము ప్రసాదించు ఉత్సాహము లేదు.

సంఘసేవకుఁడు, సారస్వతార్చకుఁడు, దేశోద్ధారకుఁడు, మానవకళ్యాణమూర్తి కావలసిన యువకుఁడీకారణమున ఆత్మకుటుంబమును ఆరాధించు పూజారి యగుచున్నాఁడు; ఉత్పథము నుండి యథఃపతితుఁ డగుచున్నాఁడు.

ఏనాఁడు బిడ్డకు అక్షరాభ్యాసముచేయు యోగ్యత తల్లికిఁ గల్గునో, ఏనాఁడు పురుషునకుఁ గార్యశౌర్యము ప్రసాదించు నుత్సాహము భార్యకుఁ గల్గునో ఆనాఁడు భారతయువ

కుల కీపూజారితనము తొలఁగిపోవును. అప్పుడు భారతసంఘము అభ్రంకషమైన ఉత్తమపథము నందును.

కావున స్త్రీకి అట్టి యోగ్యత, అట్టి ఉత్సాహము కలిగించుటకు భారతదేశమున నేఁడొక విపులసత్ప్రయత్నము జరుగుచున్నది.

ఈ విపులసత్ప్రయత్నము సత్వరసత్ఫలము నందు సాధనములలో అనుకరింపఁదగిన రమణీమణులచరిత్రలు స్త్రీలచేఁ జదివించుట యొకటి.

౧

రుద్రమ్మ

"జనకపాల్యంబైన సామ్రాజ్య మంతయుఁ
దాల్మిమై హస్తగతం బొనర్చి
కాకతీయుల పరాక్రమజీవితంబును
భావరంగస్థలి పాదుకొల్పి
ఆహమికఁజూపిన మహాదేవరాయల
ప్రాంతభూములనుండి పాఱఁదోలి
శిల్పంబులకును దేశీయవృత్తులకును
ద్రవ్యంబు పలుమాఱు ధారవోసి
యాంధ్రులచరిత్రముల కెల్ల ననుపమాన
దీప్తిఁ గూర్చెను రుద్రమదేవిరాజ్ఞి."

—శేషాద్రి రమణకవులు.

క్రీస్తుశకము ౧౨౬౦-వ సంవత్సరమున తెలంగాణము వారికి సర్వగ్రస్తసూర్యగ్రహణము కల్గినట్లయినది, కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యనియంతయై వెలుఁగొందిన గణపతిదేవచక్రవర్తి దివంగతుఁ డగుటవలన.

రాజ్యభారము వహించుటకు గణపతిదేవచక్రవర్తికిఁ బుత్రసంతానము లేదు. ధర్మపత్ని సోమాంబయం దాతనికి రుద్రమ్మ, గణపమ్మ యను నిరువురు కొమార్తెలు మాత్రము గల్గిరి.

పురుషసంతానము లేనందు కాతఁడు వగవలేదు. ఉచితజ్ఞుఁడగుటచే గణపతిదేవచక్రవర్తి కొమార్తెలకు రణవిద్య, రాజనీతి నేర్పించెను.

జ్యేష్ఠతనయ రుద్రాంబికను గుమారునిగ భావించి రుద్రదేవుఁడని నామ మిడెను. తనయనంతరము రుద్రదేవి ఆంధ్రసామ్రాజ్యభారము వహింపవలయునని చక్రవర్తిఆజ్ఞప్తి. అట్టి ఆదేశమునకుఁ బూఁటకాఁపు మంత్రిమాణిక్యఁడైన శివదేవయ్య.

౧౨౬౦-వ సంవత్సరమున రుద్రదేవి యోరుగంటిరత్న సింహాసన మధిష్ఠించెను. మంత్రిమణి శివదేవయ్య మంత్రరక్ష ధ్వజాయమానముగ సాగుచుండెను. రాజ్యభారము పూను సరికే రుద్రమ్మకు ముమ్మడమ్మయను దత్తపుత్రియు, రుయ్యమ్మ యను నౌరసపుత్రియు నుండిరి.

రుద్రమదేవిభర్తనామము వీరభద్రేశ్వరుఁడు. ఈతఁడు చళుక్యవంశీయుడు.

ఈ చాళుక్య వీరభద్రేశ్వరుని తండ్రి ఇందుశేఖరుఁడు; తల్లి ఉదయాంబాదేవి. వీరభద్రునితండ్రి యగు ఇందుశేఖరుఁడు, తాత యగు మహాదేవరాజును మండలాధిపతులుగా నుండిరి. వీరికి నిడుదప్రోలు (ఇప్పటి నిడుదవోలు) రాజధానిగా నుండినది.

వీరభద్రేశ్వరుఁడు 'ధాత్రీభారధురంధరుఁడు' గాఁ గీర్తింపఁ బడినాఁడు. అగుట నతఁడు తాతతండ్రులవలె నిడుదవోలు మండలాధీశుఁడే కాక మామ యగు గణపతిదేవచక్రవర్తిచే విశేషదేశమునకుఁ బరిపాలకుఁడుగా నియమింపఁ బడిన ట్లూహింపవలసి యున్నది.

రుద్రమదేవి కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యసింహాసన మధిరోహించిన నాఁటికి కీతఁడు మరణించియుండును.

రుద్రమ్మ తనకుఁ దండ్రియిడిన 'రుద్రదేవమహారాజ'ను పురుషోచితనామమునే వ్యవహారమునందుఁ జేకొనెను. ఆమె యెప్పుడును బురుషవేషముతోడనే కొలువుకూటమునకు నేతెంచి మంత్రులతో రాజ్యాంగవిషయములను సమాలోచించుచుండెనని తెలియుచున్నది.

ఓరుగంటి సామ్రాజ్యపీఠము నధిష్ఠించిన ఆఁడుదాని పాదములకుఁ దలలు వంచి జోహారొనర్చి యంకితులై యుండుటకు సామంతమండలేశ్వరుల జాత్యహంకార మొప్పుకొనినది కాదు.

రుద్రదేవిని ఇంటిదొంగలగు మాండలికులు విద్వేషించి కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యవినాశనమునకు వేగిరపడుచుండిరి.

దేవగిరినుండి యాదవుఁడైన మహాదేవరాజు శాత్రవదృష్టుల నోరుగంటిపై నిగిడించుచుండెను.

అబల కాకతీయసింహాసనము నధిష్ఠించిన దనుటతోడనే దక్షిణముననుండి పల్లవులు, చాళుక్యులు, పాండ్యులు దమతమ రాజ్యతృష్ణల నోరుగంటిపయిఁ బ్రాఁకువెట్టుచుండిరి.

గణపతిదేవచక్రవర్తి కత్తిబలమునఁ బ్రోదికొని పెంపొందిన కాకతీయప్రాజ్యసామ్రాజ్యము యథాయథ లగునట్లు పొడఁగట్టెను.

ముంచుకొని వచ్చుచున్న రాజకీయవిషమపరిస్థితులలో నాఁడో మఱునాఁడో పోరు పొసఁగక మానదని దీర్ఘదర్శిని యగు రుద్రమ్మ గ్రహించెను.

ముందుకాఁపుదలకై దుర్గరక్షకు దొరఁకొనెను. శిథిలము లైన దుర్గభాగములను బాగుచేయించెను. ఏకశిలానగరము నకుఁ జుట్టును కంపకోట గట్టించెను. దీనికి లోతట్టు మట్టి కోటయు, మట్టికోటచుట్టును గొప్పయగడ్తయు నేర్పఱిచెను.

భూమికోటకు గవను లెనిమిది, దిడ్లు పదునెనిమిది. పుట్ట కోటకు గవనులు నాలుగు, దిడ్లెనిమిది. రాతికోటకు గవనులు నాలుగు, దిడ్లెనిమిది. రాతికోటకు లోతట్టున రాతిమెట్లు పెట్టించి యలంగముమీఁదఁ జుట్టాలలోని శూరవరుల నుండ విధియించి, తక్కినవారిని రాతికోట లోతట్టుననున్న ఇటుక కోటలో నుండ నియమించెను.

కొమ్మ కిరువురును, బురుజున కేఁబదిమందియు, దిడ్డికి నూర్వురును, గవనున కేనూర్వురును వీరభటులు కాఁపుండు నట్లు రుద్రాంబ కట్టడచేసెను.

ఇట్లు దుర్గరక్ష గావించి, చక్రవర్తిని నగరాధ్యక్షుఁడు ప్రసాదాదిత్యనాయఁడు, సేనాని జన్నిగదేవసాహిణి, అమాత్య శేఖరుఁడు శివదేవయ్య వారివారి పనులయం దప్రమత్తులై మెలఁగు నట్లాజ్ఞాపించెను.

దుర్గరక్షణప్రయత్నము లిట్లు ఓరుగంటిలోఁ గొనలు సాగుచుండ దక్షిణమునఁ గాంచీపురరాజు విజయగోపాలుఁడు; చోళులగు మనుమలిదేవమహారాజు, సిద్ధయదేవచోడమహా రాజు; పల్లవరాజగు కొప్పెరుంజింగదేవ రెండవకాడరాయలు మొదలగువారు రుద్రమ్మ యబలయని అలవోకగా నామెపై నొక్కపెట్టునఁ గత్తిదూసి యెత్తివచ్చిరి.

ఈ కల్లోలములోఁ బాండ్యులు తాము గూడ నున్నా మనిపించిరి.

ఈసందడిలోనే సామంతమండలేశ్వరులు పేట్రేఁగి తిరుగుఁబాటు చేసిరి. అందుఁ గర్నూలుమండలపరిపాలకుఁడు రాజేంద్రచోళుఁడు, అల్లాడ పెమ్మయదేవమహారాజు, పరిచ్ఛేది పంద్రాజు, వల్లభరాజు, పెదకొమ్మరాజు అనువారలు చేతులు గలిపిరి.

ఈవిధమున దక్షిణాపథమంతయుఁ గాకతీయసామ్రాజ్యముపై ధ్వజమెత్తి జబరుదస్తీ చేయఁజొచ్చెను.

వీరనారియగుటచే రుద్రమ్మ ఇందు కిసుమంతయు జడియక తనసేనానులగు నాగదేవమహారాజు, జన్నిగదేవమహారాజు, త్రిపురారిమహాదేవరాజు, అంబయదేవమహారాజు మొదలగువారికి హుషారిచ్చెను.

అంబయదేవమహారాజు ఈడులేని మగఁటిమి జూపి పెరుంజింగదేవ రెండవకాడరాయలను నాశనముగావించి; విజయగండగోపాలు నోటుఁబుచ్చి ; మనుమలిదేవమహారాజును, సిద్ధయదేవచోడమహారాజును బరాజితులఁజేసి వారాక్రమించిన భూభాగమును మఱల జయించి ; రాజేంద్రుని దఱిమికొట్టి విశాలాంధ్రసామ్రాజ్యమున దక్షిణభాగమునందు శాంతి నెలకొల్పెను.

దక్షిణదేశములం దరాజక మల్లుకొనినసమయముననే కటకివల్లభుఁడు స్వాతంత్ర్యము ప్రకటించెను. గణపతిదేవచక్రవర్తికాలమున సామంతుఁడై కప్పముగట్టుచుండిన కటకవల్లభుఁడు చక్రవర్తిమరణానంతరము కప్పముగట్టుట మాని కాక

తీయసామ్రాజ్యమునుండి చీలిపోవఁజూచెను. ఆతనిని జయించి తిరిగి సామంతునిగఁజేసి ఆతనినుండి కప్పము రాఁబట్టుటకై రుద్రాంబికాదేవి పోతయనాయఁడు, మారయనాయఁడు అను నిరువురు వాహినీధవులఁబంపెను. వారు ప్రతాపించి కటకవల్లభుని బరాజితునిజేసి ప్రతివత్సరము కాకతీయసామ్రాజ్యమునకుఁ గప్పము గట్టునట్లు కట్టడచేసి ఆతనిని మఱల కాకతీయ సామంతమండలేశ్వరునిగ నొనర్చిరి.

ఉత్తరదిశాభాగమునఁగూడ నీరీతిని శాంతిసంస్థాపనము గావింపఁబడియెను.

అంబయదేవమహారాజు, పోతయనాయఁడు, మారయనాయఁడు మొదలగు శౌర్యోపజీవులు విశ్వాసపాత్రులై మాండలికుల నదిమిపట్టి బందోబస్తుచేసి రుద్రమ్మకు జయలాభమొనగూర్చుచుండిరి.

రణరాగయైన రుద్రదేవి నెదిరించి యెుద్ధారింపఁజాలిన తెంపరితన మింకఁ గొఱవడుటచేఁ బరాజితులైన మాండలికులు దేశద్రోహులై పరాయివాఁడైన దేవగిరిరాజుతోఁ గుట్రలు పన్నఁజొచ్చిరి.

ఇట నోరుగంటిలోఁ గాకతి గణపతిదేవచక్రవర్తి దివంగతుఁడైన సంవత్సరమునందే యట దేవగిరిలో యాదవ ప్రభువు కృష్ణభూపతి మరణించెను.

ఓరుగంటిలో గణపతితనయ రుద్రమదేవియు, దేవగిరిలోఁ గృష్ణభూపతితమ్ముఁడు మహాదేవరాజును రాజ్యపాలన మారంభించిరి. అప్పుడే మాళవదేశమున నొకశిశువు రాజగుట సంభవించెను. దేవగిరిప్రభువు మహాదేవరా జెప్పుడును స్త్రీలను,

శిశువులను జంపినవాఁడుగాఁడు. అట్లగుట నాతఁడు పట్టాభి షిక్తుఁడగుటవిని యాతని పరాక్రమమునకు వెఱచి యాంధ్రు లాఁడుదానిని, నూళవులు శిశువును సింహాసన మెక్కించిరని యాతని యాస్థానకవు లాడంబరముగా శిలాశాసనములలో గానముచేసిరి.

ఆసాయిలవాంద్ర స్తోత్రపాఠముల కుత్తరకుమారుని వలె నుబ్బి మహాదేవరాజు తెలంగాణముపై దండెత్తఁ దలఁపుఁ గొనెను. ఈతలఁపులకు తెలంగాణములోని సామంతమండలేశ్వ రుల కుట్రలు ప్రాణమువోసెను.

అనేకకష్టముల కోర్చి సంరక్షించి పెంపొందించుచున్న విశాలసామ్రాజ్యమునకుఁ దనయనంతరము నియంత కాఁగల వాఁడు లేకుండుటకు రుద్రమ్మ మిగుల వగచెను.

ఆమె కొమార్తెలగు ముమ్మడమ్మ, రుయ్యమ్మలకు సంతతి లేకుండెను.

ముమ్మడమ్మ చళుక్యాన్వయతిలకుఁడైన మహాదేవ రాజున కిల్లాలు.

ముమ్మడమ్మ రుద్రమదేవి పెంపుడుకూఁతు రని చెప్పి యున్నాము కదా! ఈసందర్భమునఁ దెలిసికొనవలసిన విషయ ములు మఱికొన్ని యున్నవి.

రుద్రమదేవి రుద్రదేవమహారా జను పురుషోచితనామ మును వహించి, కొలువుకూటమునకుఁ బురుషవేషముతోడనే వచ్చుచుండెడిదని తెలిసికొని యున్నాము.

శత్రురాజులకు రుద్రదేవిపురుషభావముపట్ల నమ్మిక కలుగుటకు నగరాధ్యక్షుఁడైన ప్రసాదాదిత్యనాయఁ డొక

కన్యను దెచ్చి రుద్రదేవికి వివాహము చేసెను. ఆకన్యయే ముమ్మడమ్మ.

ముమ్మడమ్మకుఁ గాలక్రమమున యథార్థ మంతయుఁ దెలియవచ్చినది. కాగా రుద్రమదేవి యామెను బుత్రికాభావముతోఁ దిలకించుచుఁ జళుక్యాన్వయతిలకుఁడును, నిరవద్యపురా (నిడదవోలు) ధీశ్వరుఁడును నగు మహాదేవరాజున కిచ్చి వివాహముచేసెను.

ఈ మహాదేవరాజు రుద్రదేవిభర్త యగు చళుక్య వీరభద్రేశ్వరునకు సోదరుఁ డని కాకతీయాంధ్రరాజయుగచరిత్రకారుని యూహ. ఈయూహ నిజమగునేని రుద్రదేవి తాను పెంపుడుకూఁతురుగా భావించిన ముమ్మడమ్మను దన మఱఁది కిచ్చి వివాహము చేసి, యాదంపతులకు జనించిన ప్రతాపరుద్రునికి సామ్రాజ్యమును సంక్రమింపఁ జేసినదని నిర్ధరింపవలసి యుండును.

రుద్రమ్మ ఔరసపుత్రియైన రుయ్యమ్మ యిందులూరి అన్నమదేవ భూపాలుని సతీమణి. ఈయన్నమదేవ భూపాలుఁడు దనయన్నయైన కోలని రుద్రమనాయని సాహాయ్యమున రాజమహేంద్రవరము మొదలు సింహాచలపర్యంతముగల తెలుఁగు మాగాణిని జయించి రుద్రదేవికిఁ గుడిభుజమై రాజ్యమేలెను.

అత్తయగు రుద్రదేవికాలమున, వదినె కుమారుఁడగు ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి కాలమున నీ యన్నమదేవభూపాలుఁడు కాకతీయపాలనమున మహోన్నతపదవిని వహించెను. ఈతని తండ్రియుఁ, బెదతండ్రియు గణపతిదేవచక్రవర్తివద్ద సేనాపతులుగా నుండిరి.

ప్రథమతనయయగు ముమ్మడమ్మ కీశ్వరాంశసంభూతుఁడైన కుమారుఁ డుదయించుకొఱకు రుద్రమ్మ యామెచే నెన్నియో నోములు నోమించి; తమయిలవేల్పును, కులదేవతయునగు కాకతమ్మకు జాతరలు సలిపి; వడ్డెపల్లి గణపతిదేవునకు, మొగిలిచెర్ల యేకవీరాదేవికి, ఐనవోలు మైలారుదేవునకుఁ బూజాపురస్కారములు నెఱవేర్చి మ్రొక్కుబళ్లు చెల్లించుటకై యోరుగంటినుండి బయలుదేరి వెళ్ళెను.

రుద్రమదేవి నగరవినిర్గతయైయున్న దినములలో నామె జ్ఞాతులైన హరిహరదేవమురారిదేవులు తగు పరివారముతో, బంధువర్గముతో రాజధానీనగరప్రవేశము నొనర్చి ద్వారములు బిడాయించి ఆమెను మఱల నగరము చొరనీయరైరి.

జనానురాగమును జూఱలాడి ప్రియవాదిత్వముతోఁ బ్రజాపాలన మొనర్చిన దగుటచే రుద్రమదేవి యా ప్రజలునుచు, మంత్రివరులును జేదోడురాఁగా సునాయాసముగఁ బురప్రవేశ మొనర్చి హరిహరమురారిదేవులను బుత్రమిత్రసహితముగఁ దునిమించి, వారియైశ్వర్యమంతయుఁ గొల్లగొని దానితో నోరుగంటిలోని పద్మాక్షీదేవికి మహోత్సవములు చేయించెను.

కాలుసేతులు గూడఁదీసికొనుటకుఁ దీరికలేని యీసందడి సమయముననే రుద్రమ్మపై దండెత్తివచ్చుట సమయజ్ఞతయని దేవగిరినుండి మహాదేవరాజు మూఁడులక్షల సైన్యముతోఁ బ్రయాణభేరి మ్రోయించెను. రుద్రమ్మ మహోత్సవముల సందడిలోఁ బర్యాప్తయైయున్నదిగాపుననే మహా

దేవరాజు నేరుగా వచ్చి యోరుగల్లు ముట్టడించుటకు వీలు చిక్కినది.

అప్పుడు రుద్రమ్మదేవి భద్రకాళివలెఁ బ్రతాపించి వెలమసేనాని యగు రుద్రమ్మనాయఁడును, కమ్మసేనానియు నగర పాలకుఁడును నగు నాగన్నయుఁ దోడునీడలై యుండఁ బదునైదుదినములు ఘోరయుద్ధము చేసెను.

తెలుఁగుజోదులఁ దీవ్రధాటికి నిలువఁజాలక యాదవులు వెనుకంజ వైచి వెన్నిచ్చిరి.

రుద్రమ్మదేవి యాదవుల నంతతో విడువక తానె నాయికాత్వము పూని వెన్నంటి పట్టి పోకార్చి దేవగిరివఱకుఁ దఱిమిదఱిమి కొట్టెను.

మహాదేవరాజున కప్పటికిఁ దాఁ జేసిన యవివేకకృత్యమునకుఁ బశ్చాత్తాపము గల్గినది. అట్లగుట నాతఁడు రుద్రదేవిని శరణువేఁడి కోటిద్రవ్యము లపరాధముగ నిచ్చి సంధి గావించుకొనెను.

అప్పు డాంధ్రచక్రవర్తిని తనరాజ్యమునకు మహాదేవ రాజురాష్ట్రమునకును సరిహద్దుల నేర్పఱిచి, యచ్చట జయ స్తంభములఁ బ్రతిష్ఠించి, వానిపై 'రుద్రదేవమహారాజు' అను పేరుతో విజయశాసనములఁ జెక్కించెను.

శౌర్యనిధులగు నాంధ్రసైనికుల కామె యేఁబదిలక్షల హొన్నులఁ గానుక పెట్టెను.

ఇట్లు రాజ్యకల్లోలముల గలఁకఁ దేర్చి, రాజకీయవిషమ పరిస్థితులఁ జక్కఁబఱిచి రుద్రమ్మ తన ప్రభుత్వకాలశేషమును బ్రజోపయోగకార్యములకై వినియోగించెను.

తన తండ్రిపద్ధతి ననుసరించి యామె సముద్రవ్యాపార విస్తృతికిఁ బ్రోత్సాహ మిచ్చెను.

ఆమెకాలమున సన్నబట్టల వర్తకమును, రత్నముల వ్యాపారమును విరివిగ జరుగుచుండె ననుటకు 'మార్కోపోలో' వ్రాఁతలు ప్రబలనిదర్శనములు.

మతవ్యాప్తికి రుద్రమ చేయూఁత నొసఁగెను. ఆకాలము నందలి శివాచార్యులలో నగ్రగణ్యుఁడైన విశ్వేశ్వర శంభువునకుఁ గ్రీస్తుశకము ౧౨౬౧-వ సంవత్సరమున మందర గ్రామమును, తదనంతరము వెలగపూఁడిగ్రామమును ధారాదత్తము చేసి రుద్రమ్మ తన శైవమతాభినిరతిని వెల్లడించెను.

రుద్రమదేవి చక్రవర్తిని కాలమున వైద్యమును, తర్కసారస్వతాగమములును, సంగీతమును బ్రత్యేకముగఁ బ్రవృద్ధము లగుచుండిన వనుటకు శాసనాధారములు గలవు.

రుద్రమదేవి చేసిన సత్కార్యములను 'సోమదేవ రాజీయ' మను గ్రంథ మిట్లు కీర్తించుచున్నది :

> "ప్రోల ననేకశివాలయంబులు శిలఁ
> గట్టించె, బయలి యంగణములందు
> నానామహీరుహోద్యానముల్ వేయించె,
> నైదువేల వసుంధరామరులకుఁ
> బెండ్లిండ్లు సేయించె, పృథివి నాలుగుకోట్ల
> ద్రవ్యంబు పాతించె, తవిలి పెక్కు
> చెఱువులు త్రవ్వించె, చెప్ప నబ్రంబుగ
> నన్నసత్రంబు లెనైనఁ బెట్టె,

అఖిలజనులును తను నంబయనుచు సారె
పలుకుటయెఁ దనపేర 'నంబాల' యనెడు
నూరు కట్టించి నిజమైన వేర వేయి
రుద్రవరములు కట్టించె రుద్రమాంబ.''

రుద్రమ్మ రణవిద్య నేర్చిన వీరాంగన ; రాజనీతి యెఱిఁగిన విదుషి. అట్లగుట నామె ధైర్యసాహసములును, రాజ్యతంత్రనైపుణ్యమును నెఱపి సామ్రాజ్యమును సంరక్షించెను.

శౌర్యోపజీవులైన వెలమవారును, కమ్మవారును తమ ప్రాణములను సామ్రాజ్యక్షేమమునకు బలిపెట్ట సంసిద్ధులై యుండిరి. శివదేవయ్య రుద్రప్రెగడలు మహామంత్రులై మంత్రరక్ష గావించుచుండిరి.

కావుననే రుద్రమ్మ కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యమునకుఁ జక్రవర్తినియై ముప్పదియైదు సంవత్సరములు శత్రుభయంకరముగ, జనరంజకముగఁ బరిపాలనము జేసెను.

ఆమె ప్రజ్ఞావివేకములకు, న్యాయానురాగమునకు, ధర్మాభిరతికి, శాంతిప్రియత్వమునకు, రాజ్యపాలనాకౌశల్యమునకు ఖండాంతరవాసుఁడును, విజాతీయరాయబారియు నైన మార్కొపోలో యోగ్యతాపత్రము సమర్పించి యున్నాఁడు.

ముమ్మడమ్మకు నొక శుభముహూర్తమునఁ గుమారుఁడు గలిగెను. రుద్రమదేవి మనుమనికిఁ బ్రతాపరుద్రుఁ డని పేరిడెను. ఒకటిరెండేండ్లు గడచిన తరువాత ముమ్మడమ్మ యన్నమదేవుఁ డను మఱియొక పుత్రుని గనియెను.

రుయ్యమ్మకు సంతతి గలుగనే లేదు. అప్పుడు రుద్రమ్మ తన రెండవయల్లుఁడైన అన్నమదేవభూపాలుని అనుమతి వడసి

ప్రతాపరుద్రుని కొమరునిఁ జేకొని యాతఁడు చేతి కంది వచ్చినఁ బిదప త్రిలింగసామ్రాజ్యమునకుఁ బట్టభద్రుని జేసెను. రుద్రమదేవి క్రీస్తుశకము ౧౨౯౫-వ సంవత్సరమునఁ బరమ పదము నొందెను.

సుల్తానా రజియా చరిత్రకును, రుద్రమదేవి చరిత్రకును గొంత సారూప్యము జఱపడుచున్నది.

రజియా రుద్రమదేవు లిరువురును క్రీస్తుశకము పదమూఁడవ శతాబ్దిని వివిధప్రాంతము లందు రాజ్యమేలిన రమణులు. తండ్రియైన గణపతిదేవు నాదేశము ననుసరించి రుద్రమ్మ కాకతీయసింహాసన మధిష్ఠించి నట్లే తండ్రియైన ఆల్తమషు నాజ్ఞప్తి ననుసరించి రజియా దిల్లీసింహాసన మెక్కెను.

దిల్లీసింహాసన మెక్కిన స్త్రీ రజియా యొక్కతియే. ఓరుగంటిసింహాసన మధిష్ఠించిన స్త్రీ రుద్రమ్మ యొక్కతియే.

రజియా రుద్రమ్మ లిరువురును పరాక్రమశీలలు. వారి కార్యకౌశల్యమును, శౌర్యమును జూచిన యెడల వారు స్త్రీరూపములు స్వీకరించిన పురుషులే యన నగునని సమకాలిక చరిత్రకారులు వ్రాసియున్నారు. రజియా రుద్రదేవు లిరువురును బురుషవేషముల తోడనే రాజసభ నలంకరించి రాజ్యతంత్రము నడపినవారు.

రాణి రుద్రమ్మ పాదముల కంకితులై యుండుటకుఁ గాకతీయమండలేశ్వరులు వెగటొంది కుట్రలు పన్నినట్లే, రాణి రజియా పాదముల కంకితులై యుండుటకు ముహమ్మదీయ సరదారులు కంటగించుకొని కుట్రలు పన్నిరి.

అయితే తండ్రి నియమించిన మంత్రులను మన్నించి వారి తోడ్పాటున రాజనీతివిశారద, వివేకమహిత, రణరాగ యైన కాకతి రుద్రాంబ మండలేశ్వరులఁ గాకుఁజేసి మాఱులేక రాజ్యపాలనము చేయ రజియా తన ప్రీతిపాత్రుఁడైన యొక యబిసీనియను బానిసవాని కధికార మిచ్చి, విశ్వాసపాత్రులైన ఖానులను ద్రోసిరాజని యందుపై నెసరేఁగిన ఖానుల యౌద్ధత్యము, విజృంభణము నరికట్టఁజాలక యుద్ధమునఁ బట్టువడి రాజ్య మెట్లయిన నిలబెట్టుకొనుటకు వైరితో మనువును జిత్తగించియుఁ, దుదకుఁ గృతకృత్యురాలు కాలేకపోయెను.

కావుననే రజియా పరిపాలనము క్రీస్తుశకము ౧౨౩౬-వ సంవత్సరము మొదలుకొని ౧౨౪౦-వ సంవత్సరము వఱకు మాత్రము నడచి నాలుగుసంవత్సరముల నవ్వులాట యైనది. ఆంధ్రరాజ్ఞి రుద్రమ్మ పరిపాలనమన్నన్నో క్రీస్తుశకము ౧౨౬౦-వ సంవత్సరము దొట్టి ౧౨౯౫-వ సంవత్సరము వఱకు ముప్పదియైదుసంవత్సరములు నిరాఘాటముగ కొనలు సాగినది.

"తన రాజ్యసీమానితంబముల్ దాఁట శ
త్రులఁ బాఱఁద్రోలిన రుద్రమాంబ
తెలుఁగుదేవళముల వెలుఁగుచు నున్నది
మలఁగిపోక చుక్కమాడ్కి, దీక్ష
వీరవాసరముల నారాధనము సల్పఁ
డమృతయోగదీప్తు లలమ సతులు."

—రాయప్రోలు సుబ్బారావు.

౨

గణపమ్మ

"ఈయింతి ప్రియభాష లెల్ల పెద్దలకును
 పరమానురాగసంపాదకములు
యీయింతి హస్తాబ్జ మెల్లబంధువులకు
 లలితకల్పద్రుమఫలితశాఖ
యీయింతివర్తనం బెల్లయింతులకుఁ బ
 తివ్రతాచారోపదేశకర్త
యీయింతి మందిరం బిందిరాదేవికి
 సతతమనోజ్ఞవిశ్రామభూమి."

గణపమ్మ మహితప్రతాపుఁడైన కాకతి గణపతిదేవుని రెండవకూఁతురు; రుద్రాంబ చెల్లెలు; కోట బేతరాజు ఇల్లాలు.

ఆమె ధర్మానురక్తి, పతిభక్తి, పితృప్రేమ గలిగి వఱలిన రమణీమణి.

పతి యనంతరము ధరణికోట మండలము నేలి గణపమ్మ రుద్రాంబవలెనే ప్రజాపాలనాపరిజ్ఞానపాటవము నవదరించిన విదుషీమణి.

త్రిలింగసామ్రాజ్యసంస్థాపనార్థము వీరాగ్రేసరుఁడైన గణపతిదేవచక్రవర్తి వెలనాటిపై దండెత్తి వెళ్ళి అచ్చటి రాజుల నోటుపుచ్చి యాభూభాగమును దనరాజ్యమునఁ జేర్చు కొనియెను. అప్పుడు మఱియొక యుపద్రవము కలుగకుండ వెల

నాటిప్రాంతమునఁ గాకతీయరాజ్యము స్థిరపడుటకై తన రెండవ కొమార్తయైన గణపాంబాదేవిని, ధరణికోటరాజును, మహామండలేశ్వరుఁడును నైన రుద్రదేవరాజు సుతుఁడు బేతరాజున కిచ్చి పెండ్లిచేసెను.

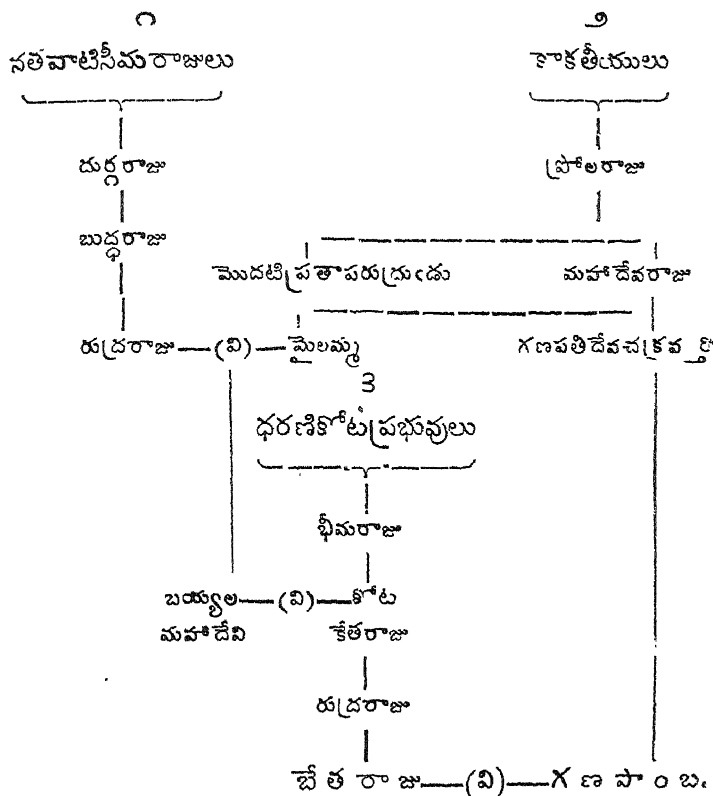
వివాహకాలమునాఁటికే బేతరాజు వీరాగ్రగణ్యుఁడుగా, బలపరాక్రమశాలిగా విశేషయశము నార్జించెను. అతని అర్థాంగి గణపమ్మ వేయించిన దానశాసనమం దొక దానియం దతఁడు 'తేజోధ్వస్తాఖిలరిపుతముఁ' డనియు, 'క్షితిధరలసన్మస్తకన్యస్తపాదుఁ' డనియుఁ బేర్కొనఁబడినాఁడు.

గణపమ్మ, బేతరాజుల వివాహము కేవలము రాజకీయ వివాహముగఁ జూపట్టుచున్నను చుట్టరికము ప్రాఁతదియే.

గణపతిదేవచక్రవర్తికి మైలమ్మ యను సోదరి గలదు. ఆమె నతవాటిసీమపాలకుఁ డైన రుద్రరాజును బరిణయమై యెనమంద్రు కుమారులను, బయ్యలమహాదేవియను కొమార్తెను బడసెను.

బయ్యలమహాదేవి ధరణికోటప్రభువైన కోట కేతరాజును వివాహమై రుద్రరాజను పుత్రుని గనెను. గణపాంబ పెనిమిటి యైన బేతరాజీ రుద్రరాజుతనయుఁడు. అట్లగుట కోట బేతరాజు గణపతిదేవచక్రవర్తికి మేనగోడలి మనుమఁ డన్నమాట. కూఁతు నిచ్చి పెళ్ళిచేయుటచే మేనగోడలి మనుమఁడు అల్లుఁడు గూడ నయ్యెను.

ఈవిషయము సులభగ్రాహ్య మగుటకు వంశవృక్షము తీయఁబడు చున్నది.

కోట రుద్రరాజు ననంతరము ధరణికోటరాజ్యమునకు బేతరా జేలికయై మహామండలేశ్వరుఁ డని పేరొందెను. బేత రాజు వీరుఁ డగుటచే మామయైన గణపతిదేవచక్రవర్తికిఁ జైత్రయాత్ర లందుఁ జేదోడై జయసంపాదన మొనర్చు చుండువాఁడు. కాని పాప మాతనికి వయస్సు మీఱకముందే యాయుర్దాయము చెల్లిపోయినది.

బేతరాజునకు సంతానములేదు. కాగా బేతరాజు మరణించిన పిదప కోట గణపాంబామహాదేవి ధరణికోటమండలమునకుఁ బాలకురాలయ్యెను.

జీవించియుండఁగా బేతరాజు తఱచు కార్యాంతరమున దేశాంతరములం దుండువాఁడు. అట్టి సమయములందు ధరణికోటరాజ్యమును గణపాంబామహాదేవి సమర్థతతోఁ బాలించుచుండునది. తన దానశాసనములం దీ సంగతిని గణపాంబ స్పష్టీకరించి యున్నది.

గణపమ్మ కృష్ణానదికి దక్షిణమున నున్న అఱువేల గ్రామములకు రాణియై ప్రభుత్వము నెఱపెనని యెనమదల శాసనము చాటుచున్నది.

ఆమె దానశాసనములు క్రీస్తుశకము ౧౨౭౮–వ సంవత్సరము వఱకుఁ గనిపించుచున్నవి. ఓరుగల్లుపురమునుండి సోదరి రుద్రాంబ కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యపరిపాలనము సాగించుచుండ గణపాంబ ధరణికోటనుండి తన సామంతమండలమును బరిపాలించి ప్రజల మెప్పువడసెను.

గణపమ్మ దానశీల. ధాన్యకటకము (ధరణికోట) లోని అమరేశ్వరాలయగోపురమున నుంచుటకై ఆమె సువర్ణకలశమును దానము చేసెను. అనేక దేవాలయముల కామె యగ్రహారములు దానము చేసి దాననిరతిని వెల్లడి చేసెను. విప్రవరుల కామె యొనర్చిన దానములకు లెక్కలేదు. ఆమె ధనకటకపురిలోఁ బండ్రెండుగురు బ్రాహ్మణోత్తములకు భూవసతులను గల్పించి గృహములను దానము చేసెనని యెనమదల శాసనము చెప్పుచున్నది.

రుద్రమ్మవలెనే గణపమ్మ రాజనీతివిశారద. రాజనీతిని బాటించి యొనమదలపరగణాలోని యిరువది గ్రామముల మీఁద నామె యొకసారి పన్ను దీసివైచెను.

ఇట్లు పన్ను దీసివైచుటచే బొక్కసమునం దర్థసంపత్తి లోటువడును. కాని రాజ్యక్షేమము నుపలక్షించి రాజకీయ వేత్త లపుడపు డిట్టిపద్ధతి నవలంబించుట కలదు. క్రీస్తుశకము ౧౧౩ మొదలు ౧౩౮ వఱకు నిరువదియైదుసంవత్సరములు ధరణికోటరాజధానిగా శాతవాహన రాష్ట్రమును బరిపాలించిన గౌతమిపుత్రశాతకర్ణి విదేశీయులైన శకయవనరాజు లెత్తి వచ్చినపు డదివఱకే వచ్చి స్వదేశస్థులతోఁ గలసియుండిన విదే శీయులు రాజద్రోహము దలపెట్టకుండుటకై వారిపై శాస్త్రీ యముగ విధించిన పన్నులఁ గూడఁ దీసివేసెను.

అట్లే గణపమ్మయు రాజనీతిని బాటించి తనమండల మునం దొకపరగణాలోఁ బన్నులను దీసివేసెను.

గణపమ్మ పతిభక్తిపరాయణ. కావుననే పరమపదము నొందిన ప్రాణనాథుని ఆత్మకు శాంతిని గోరి ఆమె శివాలయము నొకదానిని నిర్మించి యందుఁ దన భర్తపేర బేతేశ్వరనామ ముతో లింగప్రతిష్ఠ గావించెను. ఈబేతేశ్వరాలయగోపురము నందు గణపమ్మ కనకకలశమును నిర్మించెను. ఇంతటితోఁ దనివి నొందక ఈయాలయము చిరకాలము వెలయుటకు ధనధాన్య సమృద్ధమగు 'బెనదేవి' యను గ్రామమును ధారాదత్తము చేసి దానశాసనము వ్రాయించెను. ఆత్మేశుని కీర్తికాయము

నకుఁ జిరంజీవిత్వమును, అతనికి సుగతియు సంపాదింప దేవా లయప్రతిష్ఠ గావించిన గణపాంబ పతిభక్తిపరాయణత మిక్కిలి శ్లాఘనీయమైనది.

గణపాంబ పతిభక్తియే కాక పితృప్రేమ గూడ మెచ్చఁదగిన విషయము. తండ్రి యశశ్శరీర మనశ్వరమై వెలయుట కామె గణపతిదేవచక్రవర్తి పేర గణపేశ్వరశివాలయమును నిర్మించి దాని సంరక్షణమునకై 'చింతపాడు' అను గ్రామమును దానము చేసెను.

రుద్రమ్మకు వలె గణపమ్మకును శైవమతాభినిరతి మెండు. అట్లగుట నామె యెక్కడ ప్రతిష్ఠించినను శివాలయములనే నిర్మించెను. గణపమ్మ తనకడకాలమును మహేశ్వ ధ్యానముతోఁ గడపెను.

గణపాంబాదేవి రాజ్యపాలనాదక్షత, దానశీలము, పతిభక్తి, పితృప్రేమయు నామెను ఆంధ్రపురంధ్రీమతల్లులలో నొకతెనుగా స్మరించుటకుఁ గారణములు.

గణపమ్మ కీర్తిగీతము నెనమదలశాసన మిట్లు ముగించుచున్నది :

'గణపాంబాదేవి తనహస్తములు సతతము శివుని యర్చించుటయందే వినియోగించెను; శివుని మాహాత్మ్యమును బ్రకటించు శ్లోకములే యామె కానందసంధాయకములు, ఆమె వేదములందు విశ్వాసముగల మహనీయురాలు. కావుననే

విశాలరాజ్యక్లేశము గలిగియున్నను ఆనందముతో నామె దినములు గడపెను. రెండవపార్వతి యనఁదగిన గణపాంబ మాహాత్మ్యము నెవ రుచితరీతిని వర్ణించి కీర్తింపఁ గలరు?

"యద్ధస్తౌ హరపూజనైకనిరతౌ
యస్యాశ్చదృష్టి శ్రుతీ
శంభోరన్వహకారితోత్సవలస
త్సంగీతసక్తౌసదా
ఇత్థంయాదివసాంసుఖంగమయతె
ప్రాజ్యేపిరాజ్యేస్థితం
తన్మానం గణపాంబికా గిరిసుతా
తస్యాస్తుతా కఃప్రభుః."

—ఎనమదల శాసనము.

3

నాగమ్మ

"బిరుదులందిన రాచబిడ్డల బొమ్మల
చాయ నాడించిన నాయకమ్మ"

—రాయప్రోలు సుబ్బారావు.

హిందూదేశచరిత్రపాఠకులకుఁ బరిచితురాలైన నూర్జహాను తొలుతఁ గూడికి గుడ్డకు మొగమువాచిన ఒక పారశీక దేశస్థుని కూఁతురు. తల్లిదండ్రులు చేతఁ బైసాలేని కటిక దరిద్రు లగుటచే నూర్జహానును బెంచలేక ఆమె నెలగ్రుడ్డుయి యుండఁగా నొక రోడ్డుప్రక్కను విడిచి పెట్టిరి.

వర్తకుఁ డొకఁ డామెను జేరఁదీసి పెంచి పెద్దదానిని జేసెను. అతిరూపవతియై ఆమె కాలక్రమమున అదృష్టరేఖ బయలుపడుటచే మొగలాయిచక్రవర్తి జహంగీరున కర్ధాంగి యయ్యెను. ధనమూలమైన ఈజగత్సూత్రమునందు పేదవారికి సయితమదృష్టదేవతాప్రసాదము గల్గినచో నున్నతస్థానము సమకూడు నని నూర్జహానుచరిత్ర చాటుచున్నది.

ఆంధ్రీరమణి నాగమ్మచరిత్ర గూడ నీవిషయమునే వెల్లడించుచున్నది.

పల్నాటిసీమయందు నాగులేటియొడ్డున జిట్టగామాలపాడను నొకగ్రామమున చౌదరి రామిరెడ్డి యను బీదరైతు ఒక నాఁడు తనపొలములోఁ బని జేసికొనుచుండెను.

అప్పుడు దగ్గఱనున్న కంచెలో నుండి యాతనికి శిశురోదనము వినిపించెను. పోయి పరిశీలింపఁగా రామిరెడ్డి కాకంచెలో నొకస్త్రీశిశు వగపడెను. అతఁ డాశిశువు నింటికిఁ దీసికొని వెళ్లి నాగమ్మ యని పేరుపెట్టి పెంచుచుండెను.

నాగమ్మ రామిరెడ్డియింటికిఁ గొనిరాఁబడిన నాఁటి నుండియు నా బీదరైతు నిల్లు పాడిపంటలకు నెలవై సిరిసంపదలతోఁ దులఁదూఁగ నారంభించెను. అంతియేగాక యాతని కాదినములలో విశేషధనముగల పాతు దొరకెను. అందుతో రామిరెడ్డి విశేషవిత్తవంతుఁ డయ్యెను కన్నబిడ్డవలె గారాబముతోఁ బెంచి పెద్దదానిని చేసి రామిరెడ్డి నాగమ్మను ధనవంతుఁ డగు నొక వరున కిచ్చి వివాహముచేసెను.

ఆమెభర్తను గుఱించి కాని, అత్తవారిని గుఱించి కాని మన కేమియుఁ దెలియవచ్చుట లేదు. కాని ఆమె యింటిపేరరవల్లివా రని వాడుక గలదు. ఇది తల్లిగారి యింటిపేరో యత్తవారి యింటిపేరో తెలియదు.

నాగమ్మ చిరకాలము సంసారసుఖ మనుభవింప లేదు. తనయాస్తి యంతయు నామెకు దిగ విడిచి నాగమ్మపెనిమిటి వివాహమైన కొలఁదికాలముననే కాలధర్మము నొందెను. కొంతకాలమునకు రామిరెడ్డి కూడ మరణించెను. అప్పు డాతని ఐశ్వర్యమంతయు నాగమ్మకే దఖలుపడియెను.

తలవని తలంపుగా నామె యట్లదృష్టవశమున నధికైశ్వర్యమును బొంది పల్నాటిసీమ యందొక ప్రముఖురాలయ్యెను.

నాగమ్మ శక్తిమతి. అందులో నిప్పు డామె నిజశక్తికి నైశ్వర్యబలము తోడైనది. ఇక నామెకోరికలు క్రేళ్లు దాఁటినవి. అట్టి కోరికలలోఁ బల్నాటిరాజ్యమున మంత్రాంగము నడపవలె ననునది ముఖ్యమైనది.

ఈ ప్రధానవాంఛాపరిపూర్తికిఁ బదనైన అదనుకొఱకా మె నిరీక్షించుచుండెను.

అది కాకులు దూరని కారడవి. ఒకనాఁడు పల్నాటి ప్రభువైన నలగామరా జాయరణ్యమున వేఁటాడ సపరివారముగఁ బోయెను, నిప్పులు చెరుగు మిడిమెండలో నందం దడవి జంతువుల వేఁటాడి యలసిసొలసి వేఁటఁ జాలించి విశ్రమింపఁ దగిన తావును, దప్పి మాన్పుకొనఁ దగిన నీరమును వెదకికొనుచు నలగామభూపతి వచ్చుచుండెను.

ఆయరణ్యమార్గమునఁ జలువలు చిమ్ము చెట్లనీడలఁ గ్రొత్తగాఁ బందిళ్లు పాకలు వేయఁబడియుండెను. అందు స్నానము చేయుటకు వేఁడినీళ్లును, త్రాగుటకు మంచినీళ్లును సమకూర్పఁబడి యుండెను. ఉప్పుతోఁ దొమ్మిది భోజనపదార్థము లందు కొల్లలుగ నుండెను. ఆపర్ణకుటీరములకు ముందరి భాగమునం దొక యతివ నిలుచుండి యెవరికోసమో యెదురు తెన్నులు చూచుచుండెను.

ఇంతలో నలగామభూపతి సపరివారముగ నచ్చటికి వచ్చెను. అప్పు డాయతివ నలగామరాజు నాహ్వానించి తన ఆతిథ్య మంగీకరింప వేఁడుకొనెను. బడలికలుగొనియున్నవాఁడు గావున నలగామరాజు సంతోషపూర్వకముగ నామె యాతిథ్య

మును గైకొనెను. అప్పు డాయతివ వారికిఁ బిండివంటలతో నన్నము పెట్టెను.

అర్ధ్యాన్నపు టరణ్యమునడుమఁ దమ కట్టి సమయమునం దట్లు షడ్రసోపేతముగ భోజనము పెట్టి బడలికలు వాపిన ఆస్త్రీ నుద్దేశించి నలగామఁ డేదియేని వరము కోరుకోన వల సిన దని చెప్పెను. ఆమె యందు కానందించి యాతనికి మాఱుగాఁ బల్నాటిసీమకుఁ దాను గొన్నిగడియలు ప్రభ్విణియై యుండ ననుజ్ఞ నీయవలసినదని కోరెను.

ఆమె యిచ్చిన ఆతిథ్యమునకు సంతోషము, చేసిన సపర్యలకు సంతృప్తి నొందిన నలగామఁ డాకోరిక యెట్టిదైనను దాని కొప్పుకో లీయకుండ నుండలేక పోయెను. ఘోరారణ్యమధ్యమునం దనుకున్నంతఁలోఁ బందిళ్లు వేయించి భోజన పదార్థములు సేకరించి విశేషజనములకు మృష్టాన్న మిడి నలగామభూపతిచే వరమును గొన్న ఈశక్తిమతి యెవ్వరు?

ఆమె దృఢసంకల్పయగు నాగమ్మయే యని సులభముగనే గ్రహింపవచ్చును. పల్నాటిప్రభువైన నలగాముని వశం వదునిగఁ జేసికొని ఆతనియొద్ద మంత్రిణీత్వము సంపాదింప నాగమ్మ పన్నిన యెత్తుగడ యిది.

నలగామఁ డట్లు వనమున బడలికలు వాసి కదలి నిజ రాజధానియగు గురిజాలకు వచ్చి చేరెను.

కొన్ని దినములు చనిన పిమ్మట నాగమ్మ నలగాముని దర్శించి వాగ్దానముప్రకారము ప్రభుత్వమును వశపఱుప వల సినదని కోరెను. వల్లెయని నలగామరాజు పలనాటిప్రభుత్వము నామె కప్పగించెను.

3

ఆ కొలఁదిగడియలలో నామె తనపరివారమున కుత్తరు విచ్చి గ్రామములను దోఁచించి విశేషధనమును దెప్పించి సత్పరి పాలనము నెఱపవలెనన్న నిట్లు ధనాగారమును నింపవలె నని హెచ్చరించెను.

అంతియేగాక ఆమె యాసమయముననే నలగామ రాజుతో నాతని మంత్రియగు బ్రహ్మనాయఁడు ద్రోహచింత గలవాఁ డనియు, విశ్వాసవిహీనుఁ డనియు, మోసగాఁడనియుఁ గొండెములు చెప్పెను. రా జామాటలు విశ్వసించి బ్రహ్మనా యని యెడ విరసత్వము వహించెను; నాగమ్మను మంత్రిణిగఁ జేకొనియెను.

ఆమె యసదృశముగ మంత్రాంగము నెఱపఁ దొడఁ గెను. నాగమ్మ బుద్ధిని, ప్రజ్ఞను జూచి జను లామెను నాయకురా లని పిలువఁ జొచ్చిరి. అప్పటినుండియు నామె నాగమ్మ యని కాక విశేషముగ నాయకురా లనియే వ్యవహరింపబడుచుండెను.

నాగమ్మమంత్రాంగ మంతటితోఁ దుదముట్ట లేదు. నల గామరాజు సవతితమ్ములగు పెద మలిదేవరాజు, పిన మలిదేవ రాజు, బాల మలిదేవరాజుల పై నాతనికిఁ ద్రేమను దొలఁ గించి, యసూయను బుట్టించి వారిని జంపింపఁ బ్రయత్నించెను.

బ్రహ్మనాయనితల్లియైన శీలమ్మ మలిదేవాదులను మృత్యు ముఖమునుండి తప్పించి కుమారునివశము చేసెను. బ్రహ్మనాయఁ డాబాలురను దగ్గఱకుఁదీసెను.

నాయకురాలిచేతులలోఁ గీలుబొమ్మవలె నుండిన నలగా మునివద్ద మంత్రిత్వమువహించి పొంది పొసఁగి యుండుట కిఁక వీలు లేదని నాయఁడు గ్రహించెను. గురిజాలయం దుండుట

మలిదేవాదులకు సయితము క్షేమము కాదని ఆతఁడు నిశ్చయించెను. కావున బ్రహ్మనాయఁడు మలిదేవాదులకుఁ బలనాటి రాజ్యములోఁ గొంతభాగము నిప్పించి గురిజాల విడిచి పెట్టి మాచర్ల యను పట్టణమును గట్టించి వారల నచ్చటికిఁ గొనిపోయి వారు యుక్తవయస్కులు కానందున వారికి బదులు తానే పరిపాలనము సేయుచుండెను.

మాచర్ల రాజధానిగా బ్రహ్మనాయఁడు పలనాటి రాజ్యభాగమును సమర్థతతోఁ బాలించి జనానురాగమును జూఱలాడుచుండెను. ఆతని కీర్తికి, వైభవమునకుఁ గొలఁది లేకుండెను.

బ్రహ్మనాయఁడు నలగామరాజువద్ద మంత్రిపదవి వదలుకొన్నందుకు నాగమ్మ మిక్కిలి సంతోషించెను. కాని మాచర్లయందలి బ్రహ్మనాయని కీర్తివైభవము లామెచెవులకుఁ జేరుటతోడనే ఆసంతోషము విచారముగా మాఱిపోయెను. ఆమె కడుపులో నూఁద పెరిగి కట్టు తప్పిపోయెను.

బ్రహ్మనాయని ప్రాభవముఁ గూలఁ ద్రోసిన గాని మాత్సర్యగ్రస్తమగు ఆమె హృదయమునకు శాంతి గలుగకుండెను. దారిదోఁపిడిగాండ్ర కామె ధనమిచ్చి మాచెర్లపట్టణమును దోఁచికొని రండని పంపెను.

ఆనగరమున బ్రహ్మనాయని ప్రియసేవకుఁడగు మాలకనమదాసను మహావీరుఁడు ప్రతాపించి వచ్చిన దొంగలగుంపు నెదిరించి యోడించి వారిని బశువులవలె గురిజాలపురమునకుఁ దఱుముకొని వచ్చెను.

అట్లరుదెంచిన కనమనాయని నాయకురాలు చూచి యోర్వలేక నోటికి వచ్చిన విధమునఁ దిట్టిపోసెను. అప్పుడు కనమనాయనికిఁ బట్టరాని కోపము వచ్చెను. అగుటచే నాతఁడు సైరణవీడి కత్తిదూసి ఆమెపై కుటికెను.

పిన్నటనాఁటనుండియు నాగమ్మ నరసి రక్షించుచుండిన అదృష్టదేవతయే ఇప్పట్టున గూడ నామెను కనమనాయని కత్తి వ్రేటునుండి కాపాడినది. తప్పించుకొని పోయి యంతఃపురము చేరి నాగమ్మ ప్రాణములు నిలుపుకొన్నది.

తన కత్యంతప్రియభృత్యుఁ డగు కనమనాయఁడు మాచర్లనగరమున కానరాకుండుటకు నివ్వెఱపడి, యొకవేళ గురిజాలకేగెనేమో యని తలఁచి, యచ్చటికే యరిగియుండినచో నాయకురాలివలన నాతని కేదైన కష్టపాటు కలుగక మానదని అనుమానించి బ్రహ్మనాయఁడు ప్రభువగు నలగామునిదర్శింపవలయు నను మిషతో గురిజాలకు బయలుదేఱెను.

తనకుఁ బ్రత్యర్థియగు బ్రహ్మనాయఁడు గురిజాలకు వచ్చుచుండెనని నాగమ్మ చారులవలనఁ దెలిసికొనెను. బ్రహ్మనాయని తుదముట్టించుట కిదే మంచిసమయమని ఆమె నిశ్చయించెను.

నాయఁడు వచ్చు మార్గమున లోఁతుగోతులు త్రవ్వించి యవి కనిపింపకుండఁ బైపైన గడ్డిగాదములతోఁ గప్పించెను; ఆ గడ్డిగాదములపైన మన్ను చల్లించెను.

కాని ఆదొంగగోతు లుద్దిష్టకార్యమును నెఱవేర్ప లేదు. ఎట్టులో వానిఁ దప్పించుకొని బ్రహ్మనాయఁడు గురిజాలకు వచ్చెను. అచ్చట నాగమ్మ యతనికి విషభోజనము పెట్టించెను. నాయఁడీయపకృతికిఁ గూడ బలికాలేదు.

గురిజాలపురమున నలగామరాజు బ్రహ్మనాయని మిగుల గౌరవించెను. ఇందుకు నాగమ్మ మిగుల కంటగించు కొనెను. తా నొనరించిన దుస్తంత్రముల నెల్ల నతిక్రమించి బ్రహ్మనాయఁడు నలగామరాజుతో విందు లారగించుచుండుట నాగమ్మ చూడలేకపోయెను. ఎటులయిన బ్రహ్మనాయని కష్టముల బాలుచేయ నాగమ్మ కంటికిఁ గూర్కు నెఱుంగక ప్రయత్నము లొనర్చుచుండెను.

ఉద్యోగించునది మాత్సర్యపిశాచముచే నావేశింపఁబడియున్న హృదయము. అట్టిచో యుక్తాయుక్తవివేచన ముండుట పొసఁగదుగదా!

విందులు చేసి నలగామభూపతియు, బ్రహ్మనాయఁడు నొకనాఁడు రాజభవనమునుండి వెలుపలికి వచ్చిరి. నాగమ్మ వారికి వేడుక గల్గించు నెపమున నప్పుడు కోడిపందెము లాడించెను.

ఆపందెము లం దోడిన కోడి బ్రహ్మనాయనికోడి యనియు, గెలిచినది నాయకురాలికోడి యనియు నామె తన అనుచరులచే ననిపించి బ్రహ్మనాయని అవమానించెను.

కాని యోడినకోడి నొకదానిని బ్రహ్మనాయనికోడి యని యనుటతోడనే అది యుక్కుమిగిలి నాయకురా లను పేరుగల పుంజునే గాక యెదిరించిన పుంజుల నెల్ల జయించి విక్రమించెను.

ఇది చూచి నాగమ్మ పట్టలేకపోయెను. కోపముచే నామె పరవశురా లయ్యెను. ఆమె కోరిమి తగ్గిపోయెను. తనతోఁ గోడిపందెము కట్టుమని ఆమె బ్రహ్మనాయని రేఁపెను. నాయకురాలి దుస్తంత్రముల కింతదనుక నోర్చి వడఁబోయుచుం

డిన బ్రహ్మనాయఁ డీకఁ బగసాధించుటకు సమయము వచ్చిన దని కోడిపోరాటమున కొడఁబడెను.

ఎవరి కోడి యోడునో వారు పురమును, రాజ్యమును విడిచిపెట్టి కృష్ణానదిని దాఁటి మండాదియడవులకు వలసపోయి యేడుసంవత్సరములు ప్రవాసమున నుండవలయు నని పందెపు టొడంబడిక,

ఈకోడిపందెమున బ్రహ్మనాయనికిని, నాయకురాలికిని బాలగోపన్ననాయఁడను యాదవవంశీయుఁడు మధ్యవర్తిగా నుండున ట్లేర్పఱుపఁబడెను. బాలగోపన్న బ్రహ్మనాయనికిఁ బ్రాణమిత్రము.

పందెము ప్రారంభింపఁబడెను. గురిజాలపురమునఁగల అశేషజనము నచ్చటనే యుండెను. నలగామభూపతి, బ్రహ్మనాయఁడు, మిగిలిన రాజబంధువులును వచ్చిరి.

అత్యుత్సాహముతోఁ బందెము సాగిపోవుచుండెను. బ్రహ్మనాయని కోడి నాయకురాలిపేరుగల పుంజుల నెల్ల చించి చెండాడు చుండెను. నాగమ్మ పరాభవాగ్నిలో మ్రగ్గుచుండెను. మాయచేసి యామె బ్రహ్మనాయని పుంజును జంపించెను.

మఱియొక పుంజును గైకొని పందెము సాగింతమన్న నాయనికి నాగమ్మ మాయోపాయమువలన నిఁకఁ గోళ్లు లభింపకపోయెను. జరుగుచున్న అన్యాయము నంతను జూచి తగవరియైన బాలగోపన్న కంటగిల్లి నాయకురాలిని నిందించి పట్టరాని కోపమున నామె యనుచరులపైఁబడి యుద్ధముచేసి నాగమ్మ పక్షమువాఁడైన మువ్వాల భీమన్నచేతులలో మరణించెను. గోపన్నమరణము కనమనాయఁడు బ్రహ్మనాయనికిఁ దెలిపెను.

నాయకురాలు చేసిన కుట్ర నలుగురికిఁ దెలిసినది. ఇది తగవుమాలిన గెలు పని అంద అనిరి.

అయినను బ్రహ్మనాయఁడు ధర్మమునకుఁ గట్టువడి యెడఁబాటు తప్పక మలిదేవాదుల వెంట నిడుకొని మాచర్ల పట్టణమును విడిచి యేలేశ్వరమువద్ద కృష్ణానదిని దాఁటి యడవులనడుమ నున్న మండాదికి వలసపోయెను.

అచట వారికి లంకన్న యను యోధుఁడు సేనాధిపతిగఁ గుదిరెను. మేడలు, మిద్దెలు, కోటలు, పేటలు, వీథులు, గుళ్లు, గోపురములు తీరి యా కానలనడుమ మండాదియొక పెద్దపట్టణమాయెను.

బ్రహ్మనాయఁడు రాజ్యతంత్రము నడపుచుండ మాచర్లలో వలె మండాదియందు కూడ మలిదేవాదులు మహావైభవముతో వఱలుచుండిరి; పాఁడిపంటలు గలిగి పెంపొందుచుండిరి.

ఇది నాయకురాలికిఁ దెలియవచ్చినది. మండాది ప్రాభవవైభవముల కామె కళ్ళలో నిప్పులు పోసికొన్నది. మలిదేవాదులు ప్రాభవవైభవములు కలిగి వఱలుచుండుట తనకుఁ, దన ప్రభువగు నలగామరాజునకు నెప్పటికైనఁ జేటేయని ఆమె చింతించినది.

మలిదేవాదుల ప్రాభవవైభవములను డిందుపాటొందింప వలెనని ఆమె దీక్షపట్టినది. అందుకుఁ బ్రథమప్రయత్నముగా వారిపశుబలమును నాశనముచేయుట మంచిదని ఆమె నిశ్చయించినది.

నాగమ్మ కోయవాళ్ళను బిలిచి ధనమిచ్చి మండాదికిఁ బోయి మలిదేవుల పశువులమందను బాడిచి రమ్మనిపంపెను. కోయవాళ్లుపోయి మందను బాడిచి, చెదరఁ గొట్టి, అల్లడితల్లడి చేసిరి. అదిచూచి మలిదేవులసేనాని లంకన్న కోయవాళ్ళ నెదిరించెను ; యుద్ధము చేసెను; తుదకు నేల కొరగెను.

బ్రహ్మనాయని పాదసేవకుఁ డగు కనమనాయఁ డప్పుడు కోయవాండ్రను మార్కొనెను; భయంకరముగఁ బోరాడెను. కోయవాండ్రబలము క్రమముగాఁ దగ్గిపోయినది. వారిలోఁ జావఁగా మిగిలినవారు పిక్కబలము చూపిరి.

మలిదేవాదులు మండాది నివాస మేర్పఱుచుకొని మూఁడు సంవత్సరము లైనది.

ఈమూఁడేండ్లును నాగమ్మ వారిని సుఖముగా నుండనీయ లేదు. ఆమె పంపిన కోయవాండ్రు వచ్చి ఆవులమందను బాడిచిరి. పెక్కువులు నష్టపడినవి. కొన్ని చెదరిపోయినవి. మంచిబంటు లంకన్న మరణించినాఁడు.

ఇఁక మండాదియందు నిలుచుటకు వారికి మనస్కరించినది కాదు. ఉందమన్నను వారిని నాయకురాలు కుదుటఁబడి యుండనీయ దని బ్రహ్మనాయఁడు తలంచెను. పరభూములకుఁ బోవుటయే మంచిదని ఆతఁడు నిశ్చయించెను.

మలిదేవాదులతో బయలుదేఱి శృంగారమద్దిరేవునఁ గృష్ణదాఁటి దక్షిణదిక్కుగాఁ బ్రయాణముచేసి బ్రహ్మనాయఁడు శ్రీశైలము చేరెను. వా రచట వెలసియున్న మల్లికార్జునస్వామిని, భ్రమరాంబాదేవిని సేవించిరి.

శ్రీశైలమునకు మాకరాజు ప్రభువు. బ్రహ్మనాయఁడు పోయి యతనిని జూచెను. తన పచ్చలపిడిబాకు కుదువఁబెట్టి మాకరాజువద్ద బ్రహ్మనాయఁడు మాచర్ల పురము, గణప వరము, త్రిపురాంతకము, అంబసముద్రము మున్నగు గ్రామములుగల ధూపాటిసీమను గుత్తకుఁ బుచ్చుకొనెను. ఆసీమకు వీరమేడపి యను పట్టణము రాజధాని యాయెను. వీరమేడపి యందు వారు నాలుగుసంవత్సరముల యాజ్ఞాతవాసము లుండిరి.

ప్రవాసకాలపరిమితి ముగిసినది. అప్పుడు బ్రహ్మనాయఁడు మలిదేవరాజాదులతో నాలోచించి కోడిపోరిలో నోడిన నాఁటి యొడంబడిక ప్రకారము యేడుసంవత్సరములు గడచి పోయినవి; కావున మాచెర్లనగరమును, బలనాటిరాజ్యభాగమును దమ కీయవలసిన దని నలగామభూపతి కడకు అలరాజనువానిని బంపెను.

అలరాజు నలగాముని అల్లుఁడు. అల్లుని మొగమైనను జూచి నలగామరాజు తమ మనవి మన్నించునని బ్రహ్మనాయఁడు భావించెను.

అలరాజు మామగారి కొలువుకూటమునకు వచ్చెను. మలిదేవులకు వారిరాజ్యభాగము నీయవలసిన దని అలరాజు నలగాముని బ్రార్థించెను. మంత్రిణియైన నాగమ్మ ప్రోద్బలమున నలగాముఁ డల్లునిరాయబారమునకు సమ్మతింపలేదు. పైపెచ్చు పరుషోక్తు లాడెను.

అందుమీఁద నలరాజున కింతింతనరాని కోపమువచ్చెను. వెంటనే బయలుదేఱి యాతఁడు సమీపమునను న్న చెర్లగుడి పాడు వచ్చిచేరెను. అచట ఆతఁడు కనమనాయుని కలిసికొనెను.

రాయబారము నెఱవేర్చుకొని గాని అచటనుండి కదలనని అల రాజు ప్రతినపట్టెను.

ఇంతలో నాయకురాలు అలరాజునకు —తనప్రభువున కల్లుఁడనియైన చూడక— విషప్రయోగము చేయించెను. అల రాజు చనిపోయెను.

ఆతనిభార్య పేరమ్మ తండ్రియైన నలగామరాజును దూషించెను; ఆతనివద్ద మంత్రాంగము నెఱపుచున్న నాయకురాలిని శపించెను; భర్తతో సాగుమానము చేసెను.

రాయబారము నడుప వచ్చిన అలరాజును విషప్రయోగముచేఁ దుదముట్టించిన నాయకురాలి పైని, నలగామరాజు పైని వీరమేడపిలో నందఱు మండిపడిరి. నాయకురాలు మంత్రిణియై ఉన్నంతకాలము నలగామభూపతితో సంధి పొసఁగుట దుర్ఘటమని వారు తుదినిశ్చయము చేసికొనిరి.

ఇఁక యుద్ధమే శరణ్యమని వారు నిర్ధారణచేసిరి. గురిజాలలో నలగామరాజును, వీరమేడపిలో బ్రహ్మనాయఁడును సమరసన్నాహములు సాగించిరి. సేనలగూర్చుకొని యిరుపక్షములవారును కార్యమపూడిదగ్గఱ దండు విడిసిరి.

యుక్తసమయమున యుద్ధము మొదలుపెట్టిరి. ఉభయపక్షములవారికిని సంకులసమర మయ్యెను. ఉభయత్ర విశేష సైన్యము నష్టపడెను.

నలగామరాజుపక్ష మూని యుద్ధము చేసిన మహావీరుఁడు నరసింహరాజు వీరమరణము నొందెను. బ్రహ్మనాయనిపక్షమున నాతని కుమారుఁడు బాలచంద్రుఁడు అసహాయశూరుఁడై పోరి వీరస్వర్గ మలంకరించెను. మలిదేవాదులు

కూడ మడిసిరి. ఇరువాగులయందును వీరనాయకు లెందఱో మరణించిరి.

అప్పుడు నలగామరాజుసేనల కంతకును నాయకురాలే యాధిపత్యము వహించెను. నాగమ్మ మగబిరుదు గట్టెను; గజ్జము నెక్కెను; యుద్ధరంగమునఁ జొఱఁబడెను; సేన నంతను నాలుగు భాగములు చేసెను; ఒక్కొక్క భాగమున కొక్కొక్క సేనానాయకుని నియమించెను. ఆనాలుగుభాగములను నాలుగుదిక్కులనుండి శత్రువులను మూర్కొనెను.

నాయకురాలు చాలసేపు సమరము చేసెను: బ్రహ్మ నాయని ప్రియశిష్యుఁడగు మాలకన్నమనాయనితో నెక్కటి కయ్యము చేసెను. అదృష్టదేవత వీడుటచే నాగమ్మ అపజయము నొందెను; కన్నమనాయనికిఁ జిక్కెను. అంతట నాతఁడు నాయకురాలి కాలుసేతులు విఱిచికట్టి బ్రహ్మనాయని వద్దకుఁ గొనిపోయెను.

తనకు సమస్తవిషయములందును ఆలోచనపాలోచనఁ జెప్పి రాజ్యమున మంత్రాంగము నెఱపుచుండిన నాయకురాలిట్లు బ్రహ్మనాయనిచేఁ జిక్కిన తరువాతఁ జేయునదిలేక నలగామరాజు బ్రహ్మనాయని శరణుజొచ్చెను.

వీరనాయకుల మరణమునకు విచారమున మ్రగ్గుచుండిన బ్రహ్మనాయఁడు వైరాగ్యమూని నలగామరాజునకు మఱలఁ బలనాటిరాజ్యము నిచ్చివేసెను; తనకింత చేసిన నాయకురాలిని గూడ నెపమెన్నక విడిచిబుచ్చెను.

ఎక్కడనో చిట్టగామాలపాడను చిన్నిగ్రామమునఁ బుట్టి యొక పేదరైతు నింటఁ బెరిగి నిజశక్తిచే నలగామరాజును

వశంవదునిగఁ జేసికొని పలనాటిరాజ్యమునకు మంత్రిణియై మహిమనొంది నాయకురాలని బిరుదు వహించిన నాగమ్మ జీవితపుట్లు కడకాలమునం దవమానము పాలాయెను.

నాగమ్మ మంత్రాంగమునఁ జదురాలు. ఆమె కార్యకాంక్ష న్యాయాన్యాయము లెఱుఁగని మాట నిజమే.

మలిదేవాదులు తనప్రభువగు నలగామరాజునకు శత్రువులని ఆమెభావన. శత్రువులను నిశ్శేషముగ నాశనముచేయుట రాజులకు విధ్యుక్తధర్మము. నలగామరాజునకు నమ్మిన మంత్రిణియై యుండిన తా నాతని శత్రువులను నాశనముచేయుటలోఁ దోడ్పడి తీరవలయును.

అంతియే కాదు. ఆమె బ్రహ్మనాయనిపయిఁ బగఁ గొన్నది. ఆతనిని గూలఁద్రోయ వలయును. ఇందు కామె మంత్రాంగమందలి తన నేర్పరితనమునంతను వినియోగించెను.

ఆమె యవలంబించిన రాజనీతి కక్షీలేనిది. అట్టి రాజనీతికి మూలస్థానము స్వార్థపరత్వము. అది మిత్రులఁ బరిగణింపదు ; బంధువులఁ బాటింపదు.

నాగమ్మ యనుసరించిన రాజనీతి ధర్మచింతచే సంకుచితము గాలేదు; న్యాయభీతిచే జుష్టము గాలేదు.

పాశ్చాత్యదేశములందు దినదినము రాజనీతిపేరిట జరుగుచున్న దారుణములను వినుచున్న మనకు నాయకురాలికృత్యములు —విపరీతములే యగుఁగాక— వింతఁగొల్పవు.

ఇంతకును నాయకురాలి మంత్రాంగమందలి మంచిచెడ్డలతో మనకు నిమిత్తము లేదు.

పల్లెటిగ్రామమునఁ బుట్టి పేదరైతు నింటఁ బెరిగి యాత్మ
శక్తివలనఁ బలనాటిరాజ్యమునకు మంత్రిణియైన నాగమ్మప్రతిభ;
పలనాటిప్రభువగు నలగామభూపతిని దనచేతిలోఁ గీలుబొమ్మ
వలె నాడించిన ఆమెప్రజ్ఞ; పల్నాటికృష్ణుఁడని ప్రసిద్ధికెక్కిన
బ్రహ్మనాయఁ డంతవానితో నిరుపోటిగ రాజ్యతంత్రము నడపిన
ఆమె మహాసామర్థ్యము; యోధానయోధులైన పురుషులు
సయితము స్వీకరించుటకు జంకు సేనాపతిత్వమును జేకొనిన ఆమె
సాహసము; మగబిరుదుగట్టి అశ్వారూఢయై ఆహవరంగమున
కుఱికి యుద్ధముచేసిన ఆమెపరాక్రమమును బరికించి ఆంధ్రరమ
ణుల యం దింతటి ప్రతిభ, ఇంతటి ప్రజ్ఞ, ఇంతటి సామర్థ్యము,
ఇంతటి సాహసము, ఇంతటి పరాక్రమము నిక్షిప్తమై యున్న
వని నిరవధికానందమును బొందుటమాత్రమే మన పని.

కాని నాగమ్మ నెఱపిన మంత్రాంగమందలి మంచిచెడ్డల
నౌఁగాదని యెన్నుట మన పనికాదు.

అది నిత్యము నీతియను వస్తువుతోడనే వర్తకము
చేయుచు నీతితోఁ బిచ్చిగొన్నవారి పని; ఎల్లవేళల నూర్ధ్వలోక
ములయందే దృష్టి నిగిడ్చియుండు ధర్మోన్మాదుల పని.

నిజమైన ఆంధ్రాభిమానముగలవారు— మూఁడులక్షల
శత్రుసైన్యముతో స్వయముగ సమరము సలిపి సమ్యగ్జయ
మును గొని పాదాక్రాంతుఁడైన పరిపంథినృపాలునివలనఁ గోటి
ద్రవ్యము లపరాధముగఁ గైకొనిన రుద్రమ శుభపర్యవసా
నముగల రాజ్ఞీత్వము నెంతగాఁ బ్రశంసింతురో ముక్కాఁకలు
దీరిన బేతాళమూర్తు లనదగు వీరపురుషులకు నెదురొడ్డి మగ
బిరుదు గట్టి అశ్వారూఢయై పాలివోని పౌరుషముతో యుద్ధము

చేసి కాలము తప్పివచ్చుటచే వైరికిఁ బట్టువడిన నాగమ్మ దుఃఖపర్యవసానము గల మంత్రిణీత్వమును గూడ నంతగనే ప్రశంసింతురు.

పర్యవసాన మెట్టి దైనను ఉభయత్ర శౌర్యసాహసములు, ప్రజ్ఞాప్రాభవములు సమముగనే ప్రదర్శింపఁబడినవి గదా !

"రవి తిరుగలేనంత రాజ్యాన సత్కీర్తిఁ
  గేలఁగీలించిన గేస్తురాలు
పలనాటిపసిఁడికోటల గావులెత్తించి
  సారె భూపుల కంపు ధీరురాలు
నాయనిప్రక్కలో నాగుబామై నాఁడు
  మంత్రిగా నెగడిన మాన్యురాలు
కనులఁ జేవురునిప్పుకలు రాల్చి కనుమల
  వలస బంపిన బలవంతురాలు

కాలమా! మాదు నాయకురాలివంటి
బిడ్డ నేదేశమందైనఁ బెంచినావె?"

—మదమంచి అనంతమ్మ.

౪

మాంచాల

'తన సూత్రపాలు బాలునికి నవ్వుచుఁ గర
వాల మొసఁగిన మాంచాలదేవి'

—రాయప్రోలు సుబ్బారావు.

మాంచాల మంచి యందమైన బాలిక. ఆమె గండువా రింటి ఆఁడుబడుచు; తల్లి రేఖాంబ; తండ్రి కన్నమనాయఁడు. గండు కన్నమనాయఁడు తన కొమార్తె మాంచాలను పల్నాటి కృష్ణుఁడని పేరొందిన బ్రహ్మనాయని కొమారుఁడు బాలచంద్రున కిచ్చి వివాహముచేసెను.

పల్నాటి ప్రభువైన నలగామరాజుతోఁ బొసఁగిన యుద్ధమునకు బ్రహ్మనాయఁడు మలిదేవాదులతో వీరమేడపి నుండి సేనాసమేతుఁడై కదలివెళ్ళి కార్యమపూడికడ దండు విడిసెను. నిజరాజధానియగు గురిజాలనుండి నలగామరాజుగూడ సేనలఁగూర్చుకొని యచ్చటికి వచ్చెను. ఇరువాఁగులవారును యుద్ధమున కుత్సాహపడుచుండిరి.

ఈ సమరవృత్తాంతము వీరమేడపిలో బాలచంద్రునికిఁ దెలియవచ్చెను. అప్పటి కాతనికిఁ బదునేడేండ్లయిన నిండి రాలేదు.

అయిననేమి? యుద్ధభూమికిఁ బోయి వీరవిక్రమములు వెలయఁజేయ వలయునని ఆతని వీరహృదయమునకుఁ దట్టినది.

అనుజ్ఞ గైకొనుటకై ఆతఁడు తల్లి ఐతమ్మను దర్శించెను. కన్న కడు పగుటచే నైతమ్మ తనయుని ఎడఁబాటున కొప్పుకొన లేకపోయినది.

అందుమీఁద బాలచంద్రుఁడు

"కార్యమపురమందు ఘనపరాక్రమతఁ
దంద్రులు నిలుచుండి దండు సేయంగ
నే నిట నుండుట నీతియే? తల్లి!
యుండుమంటకు నీకు నొప్పునా మనసు?"

—పల్నాటివీరచరిత్ర.

అని అడిగెను.

సమరస్థలికిఁ బోయి తండ్రికిఁ దోడ్పడి వీరధర్మము నెఱవేర్చుకొనుట కాన తిమ్మని ఆతఁడు తల్లిని తొండలువిడి పించెను. శూరునితల్లికి సుఖములే దని ఐతమ్మ శోకించెను. 'ఇఁక నే నెంతచెప్పినను బాలుఁడు పోకమానఁడు; భార్య మాంచాల చెప్పిన నిలుచునేమో?; మాంచాల సౌందర్యమును జూచి యైన నిలువకపోఁ డని ఆమె యాలోచనచేసెను.

అందుకని ఆతనిని మాంచాలవద్దకుఁ బంప నుద్దేశించి 'తండ్రీ! సమరమునకుఁ బోవువారు తల్లి దీవన పొందిన పిమ్మట భార్యదీవన పొందవలెను. కావున నీవు నీభార్యవద్దకుఁ బోయి దీవనలంది రణరంగమునకుఁ బొమ్ము' అని ఆమె బాలచంద్రు నితో ననెను.

తల్లిమాట పట్టుకొని బాలచంద్రుఁడు భార్యను జూచి వచ్చుటకు బయలుదేఱెను.

ఆతని కన్న ముందుగా నైతమ్మ కోడలు మాంచాల వద్దకుఁ బోయి 'బాలచంద్రుఁడు యుద్ధమునకుఁ బోవుచు నిన్ను చూచుటకు వచ్చుచున్నాఁడు. ఆతని నెటులైన యుద్ధమునకుఁ బోకుండ నాపుచేయవలె'నని చెప్పినది.

అత్త చెప్పిన మాటలకు మాంచాల యొప్పుకొనెను.

బాలచంద్రుఁడు మామయైన గండు కన్నమనాయని యింటికి వచ్చెను. ఇంతవఱకు బాలచంద్రునకు నాతనిభార్య మాంచాలకు నెక్కువ పరిచయము లేదు.

రాకరాకవచ్చిన ప్రాణనాథుని మాంచాల పూజించినది; మేడమీఁదికిఁ దీసికొనిపోయినది ; అచ్చటి వివిధములైన చిత్రములఁ జూపినది. యుద్ధరంగమున కుఱుకుచున్న ఆతని మనమును గట్టివేయుటకు అత్తయాజ్ఞ నొఁదల నిడికొని మాంచాల సర్వవిధములఁ బ్రయత్నించినది.

శృంగారించుకొని ఇపుడె వత్తునని మగని సెలవు గొని మాంచాల క్రిందికివచ్చి తల్లి రేఖాంబవద్దకుఁ బోయినది. 'అమ్మా ! నీయల్లుఁడు యౌవనాశల నన్నిటిని దిగనాడి యుద్ధమునకుఁ బోవుచున్నాఁడు. పోకుండఁ బట్టియుంచు నుపాయమును జెప్పి నాకు సంసారసుఖమధువు రుచి జూపు' మని మాంచాల తల్లిని మిక్కిలి ప్రార్థించెను.

రేఖాంబ వీరపత్ని. అగుటచే నామెకు మాంచాల ప్రార్థన నచ్చలేదు. కొమార్తెను జేరఁదీసి చెంపలు దువ్వి రేఖాంబ

జన్మవృక్షమునకుఁ జవి గలయట్టి
పటుతరకమనీయఫలములు రెండు

కెరలు భోగము లొండు కీర్తి రెండవది
తొలిపండు చవిఁజూచి తొలఁగు నొక్కండు
మలిపండు చవిఁజూచి మలఁగు నొక్కండు
వీర లిద్దఱికిని భేదంబు హెచ్చు
మొదటిఫలంబున మొనసెడు రసము
క్షణభంగురం బది సమసిపోఁగలదు.
రెండవఫలమున రెక్కొను రసము
శాశ్వతంబౌచు దిశల్ గలదాఁక
సవితృఁడు గలదాఁక శశి గలదాఁక
తారలు గలదాఁక ధర గలదాఁక
వారిధి గలదాఁక వరలుచునుండుఁ
బ్రకటఫలద్వయరసమును గ్రోలి
యనుభవించెడువార లరుదు భూస్థలినిఁ
బ్రాకృతజనములు ప్రథమఫలంబుఁ
బ్రాపించి సంతృప్తి పడయంగఁగలరు
వీరాంశమునఁ బుట్టి వెలయువారలకు
మొదటిఫలం బది ముఖ్యంబుకాదు
మహిమాస్పదంబయి మనసు జ్వలింపఁ
బరగెత్తుదురు రెండవఫలంబు కొఱకు
వెలఁదిరో! నీభర్త వీరశేఖరుఁడు
కీర్తికాముకుఁడయి కేఱుచున్నాఁడు
నీవు భోగములపై నిరతిఁ ద్యజించి
బాలచంద్రుని మనోభావం బెఱింగి

భావిమానవుల హృద్భవనంబులందు
తావకీనయశోలతావివర్ధనము
సేయంగఁ గోరుము చెలువరో! యిపుడు
బాలచంద్రుని నాగఁబట్టంగ వలదు."

—పల్నాటివీరచరిత్ర.

అని ఉపదేశము జేసినది.

ఈ వీరధర్మోపన్యాసము మాంచాల మనమునఁ జక్కఁగ హత్తుకొన్నది. అసలామెది వీరహృదయమే. కాని ఆమె కప్పటికిఁ గుడియెడమలు తెలియని కుఱ్ఱతనము. భర్త యగు బాలచంద్రుఁడే యప్పటికిఁ బదునేడేండ్లవాఁడు. మాంచాల యాతనికంటెఁ జిన్నదై యుండితీరవలయును. కావున అట్టి పిన్నతనమునందుచితానుచితము లెంచి మాంచాల యత్త మాట నతిక్రమింప లేకపోయినది.

ఎట్లో తన వీరహృదయమునకు శాంతి చెప్పుకొని బాల చంద్రుని యుద్ధయాత్రనుండి మరలించుటకు మాంచాల ప్రయత్నించినది.

మాంచాలబాలచంద్రుల సంసారప్రబంధమునం దప్ప టికి మంగళాచరణము మాత్రమైనది, ప్రథమాశ్వాసమైనను ప్రారంభము కాలేదు. అట్టిచో నామెకుఁ దఱుగని సుఖాశ యుండుట సహజమే. కావుననే ఆమె యత్తఆజ్ఞను దల నిడు కొని, పొందఁగల యౌవనసుఖములఁ దలఁచుకొని బాల చంద్రుని యుద్ధమునకుఁ బోకుండ నాగఁబట్టవలయునని నిశ్చ యించినది.

అప్పటున వీరధర్మము, యశోవాంఛ యను సంశములు మాంచాల యౌవనసుఖాశావాయువులచేఁ దఱుమఁ బడి యామె బాలహృదయకుహరమున మాటుమణఁగి తనుంతట తాము బహిర్గతములు గాఁజాలకపోయినవి.

తల్లి రేఖాంబ యొసఁగిన వీరధర్మోపన్యాసము వినుట తోడనే ఆమె బాలహృదయమునకు సంస్కారము గలిగినది. అంతదనుక మాటువడియున్న వీరధర్మము, కీర్తివాంఛ యప్పుడు వెల్లివిరిసి ఆమెహృదయకూలము నొరసికొని దారుణ వేగముతోఁ బ్రవహించినవి.

అంతట మాంచాల మనస్సు గట్టిచేసికొన్నది ; యౌవన వ్యగ్రతవలన నుఱికలు వేయుచున్న సుఖాశల నన్నిటిని దిగఁ ద్రావినది; అత్తమాట నవతలకుఁ ద్రోసినది; తల్లిమాటను జేకొన్నది; అలంకరించుకొన్నది; పతివద్దకుఁ బోవుచున్నది.

గడియక్రితము మేడ దిగివచ్చిన మాంచాలకును ఇప్పుడు పతిచెంతకుఁ బోవుచున్న మాంచాలకును బ్రవృత్తియం దెంతేని భేదముగలదు.

అప్పు డామె మగనిరాకలకు హర్షించిన ప్రణయ తపస్విని; లాలనమారుతమున నాతని బడలికలు వాపిన జంగ మలత.

ఇప్పుడో యుద్బోధించి మగనిని యుద్ధభూమికిఁ బంప నిశ్చయించిన వీరాంగన; విధ్యుక్తవీరధర్మము నాతని జ్ఞప్తి కెలయుంప నుదయించిన దేవీస్వరూపిణి.

అలంకరించుకొని వచ్చిన ఆ యతిలోకసుందరిని దిలకించి బాలచంద్రుఁడు ముగ్ధుఁడై నాఁడు ; చాలసేపు సరసము లాడి

నాఁడు; సల్లాపములు చేసినాఁడు. ఆతఁడు యుద్ధముసంగతి పూర్తిగ మఱచిపోయెను.

వీరధర్మమన నేమో తెలిసికొనిన మాంచాల యిది చూచి సహింపలేకపోయెను. ఆ వీరమతి కప్పుడు వీరావేశము గల్గినది. బాలచంద్రుని జూచి వీరగంధమును విరియఁ జిమ్ముచు మాంచాల

"నాతోడ మసలిన వయమేమి లేదు
కడుపడిఁ గలనికిఁ గదలుఁడి మీరు
కులవైరముం దీర్చు గురుసాహసుండు
పరకించిచూడ నెవ్వరు మీరు దక్క?"

—పల్నాటివీరచరిత్ర.

అని వీరధర్మ మాతనిజ్ఞప్తి కెలయించినది.

మఱపునొందిన ఆతని రణోత్సాహము మఱల రగిలినది. ఆతఁడు తప్పు తెలిసికొని వివేకము దెచ్చుకొని వెంటనే కార్యము పూడికిఁ బ్రయాణమయ్యెను. కదనమున విజయము కల్గునట్లు దీవింప వలసినదని బాలచంద్రుఁడు తనకటారిని భార్య కిచ్చెను. దానిని భక్తిపూర్వకముగ గ్రహించి వినయపురస్సరముగఁ గన్నుల కద్దుకొని సంతోషించి యా వీరకుమారి

"రతిరాజసౌందర్య! రణరంగధీర!
కమలబాంధవ తేజ! కరుణాలవాల!
వినతాత్మజునిలావు వెస నీకుఁ గలుగు
సామీరిసమమైనసాహసం బబ్బుఁ
గృష్ణుని కెనయైన కీర్తి ఘటిల్లు
రవికాంతియుతుఁడవై రంజిల్లుమండి

యలరాజు పగఁదీర్ప మనుజులతోడఁ
బటుతరవిక్రమప్రౌఢిమ మెఱయ
శ్రీగిరిలింగంబు చెన్నకేశవుఁడు
వరము లొసంగఁగ వర్ధిల్లఁగలరు
క్షాత్రవవిజయంబు సమకూరు నీకు
నీ యాయుధము వడినిచ్చును జయము
కలియుగమ్మున నీకు ఘనపూజ లమరు.''

—పల్నాటివీరచరిత్రం.

అని ప్రాణనాయకుని దీవించి కటారిని దిరిగి యిచ్చివేసెను.

వీరపత్నిచే మనఃపూర్వకమైన దీవన లందుకొని బాలచంద్రుఁడు కార్యమపూడికదనరంగమునకుఁ బోయి ప్రాలెను. తండ్రి బ్రహ్మనాయని ఆజ్ఞనుబొంది యుద్ధముచేసెను. పేరొందిన శూరుల నెందఱనో తునుమాడి యాంధ్రదేశమునఁ బుట్టిన అభిమన్యుకుమారుఁడని ఆతఁడు వాసి కెక్కెను; తుద కాతఁ డాత్మదేహమును సమిద్ధమైన శస్త్రవహ్నిని వ్రేల్చి వీరస్వర్గ మలంకరించెను.

అది విని వీరకుమారి మాంచాల తాను నిజమైన వీరపత్ని నైతినని సంతోషసముద్రమునఁ దేలియాడెను.

పదునాఱుసంవత్సరములైన నిండని బాలప్రాయమున యౌవనాశల నన్నిటిని గూలఁద్రోసి కీర్తికొసరము ప్రాణనాథుని

''పల్నాటియుద్ధమే పచ్చీసు నీకు
త్రోసిరాజుగు నీకు తోడిమార్బలము

బ్రతికిన పల్నాడురతనాలమేడ
చచ్చిన పల్నాడుపుచ్చులబీడు."

—మదమంచి అనంతమ్మ.

అని చెప్పి కదనరంగమున కంపిన రమణీమణిని గాంచు భాగ్యము మఱి యేదేశమునకును బట్టలేదు.

జగద్విఖ్యాతమైన కోహినూరురత్నరాజమునకు జనిస్థానమగు నీ యాంధ్రరత్నగర్భ కొక్కదానికే యట్టి వీరకుమారీరత్నమును గాంచు నదృష్టము గల్గినది.

తెనుఁగుదేవళమున నిత్యము జరుగుచుండు వీరపూజకు వీరపత్ని మాంచాల యశోలత కలకాలమును బుష్పములు, ఫలములు నిచ్చుచుండును.

శ్రీ

రాగమ్మ

క్రీస్తుశకము ౭౧౨-వ సంవత్సరమున మహమ్మదు కాసీము సింధు దేశముపై నెత్తివచ్చెను. గోమాంసభక్షకులగు మహమ్మదీయులు రాజ్యస్థాపనాసక్తితోఁ గర్మభూమి యగు హిందూదేశమునఁ గాలిడుట కదియే తొలిసారి.

సింధు దేశాధిపతి దాహిరురాజు రాజపుత్రసేనలఁ గూర్చుకొని కాసీము నెదిరించి వీరస్వర్గ మలంకరించెను. సేనాని చనిపోవుటచే హైందవ సైనికులు మహమ్మదీయులతో నిభాయించలేక పలాయితులైరి.

అప్పుడు దాహిరురాజు ధర్మపత్ని రాణీబాయి స్త్రీబృందముతోఁ జిచ్చుటికి మానము కాచుకొనెను.

నాఁడు మానవతి రాణీబాయి రాజఁబెట్టిన చిచ్చు మహమ్మదీయుల విక్రమధాటితోపాటు సింధునదీ ప్రాంతము నుండి హిందూదేశమున నాలుగుమూలలు వ్యాపించి మఱి పది శతాబ్దులకుఁ గాని చల్లారినది కాదు.

వేదయుగమునందు యాగహవిస్సులతోఁ దృప్తుఁడైన అగ్నిహోత్రుఁడు మహమ్మదీయయుగమునందు మానధనలగు హిందూమహిళాలలామల దేహాహుతులతో దీప్తుఁడైనాఁడు.

సేతుశీతనగవ్యాప్తమైన భరతవర్షమునం దామహమ్మదీయయుగమున నెందఱో మానవతీమణులు మానసంరక్షణా

ర్థము దమప్రాణముల నగ్నిదేవున కాహుతియిచ్చిరి. అట్టి వారిలో నాంధ్రక్షత్రియరమణి రాగమ్మ యొకతె.

రాగమ్మ గొట్టుముక్కుల భగవానురాజు కొమార్తె.

గోదావరిమండలములోని పెద్దాపురసంస్థానమున కధిపతియైన వత్సవాయి రాయపరాజున కామె పట్టమహిషి. పెద్దాపురసంస్థానపాలకులయందు రాయపరాజునామము ధరించిన వారిలో నాతఁడు రెండవవాఁడు. విక్రమాటోపములు మెఱపించి యాతఁ డుద్దండరాయపరా జను బిరుదమందెను.

రెండవ రాయపరాజు క్రీస్తుశకము ౧౬౮౮–వ సంవత్సరములో సంస్థానాధిపత్యము వహించెను. ఆతఁడు ధర్మపత్ని రాగమ్మయందు తిమ్మరాజు, బలభద్రరాజు, సూరపరాజు లను ముగ్వురఁ బుత్రులఁ బడసెను. అందు మూఁడవపుత్రుఁడైన సూరపరాజు పాలుత్రాగు పసితనముననే తల్లిదండ్రుల కడుపునఁ జిచ్చుపెట్టి చనిపోయెను.

రాయపరాజు ఇరువదియైదుసంవత్సరములు రాచఱికముచేసి క్రీస్తుశకము ౧౭౧౩–వ సంవత్సరమున దేహము చాలించెను.

ఆతఁడు మరణించుసరికిఁ దిమ్మరాజు, బలభద్రరాజు మిక్కిలి పిన్నవారు. జ్యేష్ఠుఁడైన తిమ్మరాజునకే యప్పటికిఁ బదిసంవత్సరములు నిండినాలేదు. అట్లగుటఁ దల్లి రాగమ్మ తిమ్మరాజునకుఁ బట్టాభిషేకము గావించి, తానే మంత్రిదండనాథాగ్రణుల సాయమున సంస్థానవ్యవహారములఁ జక్కఁబెట్టుచుండెను.

రాగమ్మ స్వయము క్షత్రియరమణి. ఆపై రాజకార్య ధురీణ. విశేషించి రణశూరులైన మన్నెదొరలు, వీరవిక్రము లైన క్షత్రియసింహులు నామెను గొలిచియుండిరి. అట్టిచో నామె సంస్థానపరిపాలనము జనరంజకముగ, శత్రుభయంకర ముగ సాగిన దని వేఱె చెప్పవలయునా ?

రాగమ్మ సంస్థానవ్యవహారములను గొన్నిసంవత్సరము లిట్లు దక్షతతోఁ జక్కఁబెట్టి తిమ్మరాజు చేతి కందివచ్చుట తోడనే యాతని కప్పచెప్పెను. తిమ్మరాజును దల్లియందలి గౌరవముచే సకలకార్యములందును ఆమె సలహా పుచ్చుకొని వ్యవహరించుచుండెను,

ఇది యిట్లుండఁగా హైదరబాదునవాబు కుమ్రుద్దీను అసఫుజా రాజమహేంద్రవరము, శ్రీకాకుళము సర్కారులకు సుబేదారుగా నన్వరుద్దీనును నియమించెను. ఆసర్కారులందలి జమీందారు లీయవలసిన కప్పములు బాకీపడియుండ వానిని వసూలుచేయుట కన్వరుద్దీను తన తాబేదారైన రుస్తుంఖా నుని క్రీస్తుశకము ౧౭౨౩ ౯-వ సంవత్సరమునఁ బంపెను. రుస్తుం ఖానునకు హాజీహుస్సే నను నామాంతరముగలదు.

రుస్తుంఖానుఁ డిట్లు పహాలష్కరు (అనఁగా సైన్యాధి పత్యము) అధికారమును స్వీకరించి వచ్చుచుండఁగా నాతని నెటులైన రాజమహేంద్రవరముసర్కారులోఁ గాలిడకుండఁ జేయవలయునని మొగలుతుర్తి కలిదిండి రామరాజును, నూజ వీటి సుబ్బన్నయు నేకమై సేనలఁ గూర్చుకొని రెండుమూఁడు మాఱు లేలూరువద్ద నాతనిని దాఁకిరి ; కాని పరాజితులై, పలాయితులై, శరణార్థులై పెద్దాపురము వచ్చిచేరిరి.

ఎదిరి మహాక్రూరుఁడు; మాయావి; ముష్కరతురుష్కుఁడు. సహాయార్థులై వచ్చినవారు ఖానునితోఁ గదనమునం దోడివచ్చినవారు. అట్టిచో వారి కభయహస్త మొసఁగి యాశ్రయ మిచ్చినచోఁ గోరి యుద్ధము గొనితెచ్చుకొనుటయే.

అయినను రాగమ్మ ధైర్యసాహసములు గలిగిన క్షత్రియరమణియగుటచే నందుకు జంకక వారికి శరణ మిచ్చెను.

పిఠాపురపాలకుఁడైన రావు వేంకటకృష్ణారావు గూడ నీ తిరుగుఁబాటుదార్లతోఁ గుమ్మక్కాయెను.

వీరందఱు నేకమై రుస్తుంఖానుని గోదావరిదాఁటి రాకుండఁ జేయవలె నని యోచనలుచేసి బలములను సమకూర్చుకొని యుద్ధమునకు సిద్ధపడిరి.

ఇంతలో ఖానుఁడు గోదావరినిదాఁటి రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను. ఒకటిగాఁ గూడిన సంస్థానాధీశ్వరుల సైన్యములు క్రీస్తుశకము ౧౭౩౮-వ సంవత్సరమున తురుష్కసైన్యాధిపతితోఁ దలపడెను. ఈపట్టుగూడ విజయము రుస్తుంఖానునిదే అయినది.

అప్పుడు చేయునదిలేక రామరాజు, సుబ్బన్న, రావు వేంకటకృష్ణారావును తోటపల్లిమన్యములకుఁ బాఱిపోయిరి.

త న్నెదిరింప రామరాజాదులకు రాగమ్మ సైన్యసాహాయ్యము చేసె గదా యను కసి ఖానునిమనమున జాగరితమగుచుండెను. అందుకు రాగమ్మకేదైన తగిన శాస్తి జేయవలయు నని రుస్తుంఖానుని తలఁపు.

పెద్దాపురసంస్థాన మప్పటికి ముహమ్మదీయులకు లోఁబడి యుండని స్వతంత్రసంస్థాన మగుటచే మహాలష్కరుఁడు నల్లేరు మీఁద బండిగా నేమియుఁ జేయలేకపోయెను. శౌర్యజీవులగు క్షత్రియులును, మన్నెదొరలును గోటలో నంటరాని యగ్నిహోత్రములవలె విక్రమించి యుండుటచేఁ జొరాయించి పెద్దాపుర దుర్గము ముట్టడించుటకు వీలులేదు.

ఖానుఁ డీసంగతిసందర్భములు పర్యాలోచించుకొని వంచించి పెద్దాపురమును సాధించి స్వాధీనము చేసికొనఁ దల పెట్టెను. అందు కాతఁడు రాజమహేంద్రవరమునుండి సేనలఁ గదలించుకొని పెద్దాపురమున కరిగి పశ్చిమమున నున్న పాండవులవారి మెట్టపై దండువిడిసి రాయబారములు నడపఁ బ్రారంభించెను.

రాగమ్మాదేవి తొలుత రుస్తుంఖానుని నమ్మలేదు, ఆతని రాయబారము లందలి కుటిలసంకల్పవాసన యామెకు సోఁకిన దేమో? నమ్మకమును బుట్టించుటకై రుస్తుంఖానుఁడు తన పుత్రుఁడగు నూరుద్దీనుహుస్సేనుఖానుని రాయబారిగాఁ జేకొనెను.

నూరుద్దీను కొంతకాలము పెద్దాపురమున వత్సవాయి వారి కొలువులో నౌకరీ చేసినవాఁ డగుటచే నాతనిమాటలు రాగమ్మ విశ్వసించునని రుస్తుంఖానుఁ డాలోచనచేసెను.

తండ్రి స్వభావము పూర్తిగ నెఱిఁగిన నూరుద్దీనుహుస్సేనాతనిని మొదట నమ్మలేదు. అంతపై రుస్తుంఖానుఁడు న్యాయము తప్పనని కత్తి పట్టుకొని ప్రమాణముచేసెను. అప్పుడు నూరుద్దీనుహుస్సేను తండ్రిని నమ్మి రాయబారము నడపినాడు.

'మీ సంస్థానము మిక్కిలి ప్రాచీనమైనది; ధర్మపరిపాలనకుఁ బెట్టినది పేరు. అట్టి మీ సంస్థానమును మీకు స్థిరపఱుచుటకు మే మెవ్వారము? ధర్మదేవతయే మీకు స్థిరపఱిచియున్నది. ధర్మప్రభువులగు మీ కొమరుల నొక్కనారి బేటికిఁ బంపినచో వారి దర్శనము చేసికొని ధన్యుల మగుదుము. మేముగూడ వారితో మైత్రి పాటించి సంస్థానమును స్థిరపఱిచి వెడలిపోఁ గల' మని నూరుద్దీనుహుస్సేను తండ్రిమాటలుగా రాగమ్మాదేవికి మనవి చేసికొనెను.

నూరుద్దీనుహుస్సేను ముఖమును జూచి రుస్తుంఖానుని మాటలయందు సంపూర్ణవిశ్వాస ముంచి రాగమ్మ నమ్మిన బంటయిన చల్లాపెద్ది యను వానిని మఱియు నిరువురుముప్తురనుచరులను మాత్రమే గౌరవపరివారముగఁ దోడిచ్చి తన కుమారులను రుస్తుంఖానుని బసకుఁ బంపెను.

ఎట్టి విపద్గడియయందు కోటగుమ్మమును దాఁటిరో కాని ఆ రాజకుమారులు మఱి తిరిగిరాలేదు.

వత్సవాయి తిమ్మరాజును, బలభద్రరాజును తురుష్క శిబిరము చేరిరి.

రుస్తుంఖానుఁడు రాజకుమారులతో నిష్టాగోష్ఠి నెఱపుచుండగాఁ దురుష్కభటులు డేరాలోనికి వచ్చి సలసల కాఁగిన నూనెలో జొన్నకంకులు ముంచి వానితో రాజపుత్రులను గొట్టసాగిరి.

రుస్తుంఖానుఁ డేమియు నెఱుంగనివానివలె నొకప్రక్కకు నోసరిల్లెను. నూరుద్దీ నీద్రోహమును జూచి రాజకుమారుల రక్షింప సిద్ధ మగునంతలో నొక పచ్చితురక కళ

పెళకాఁగిన నూనెను వారిపై దిమ్మరించెను. రెప్పపాటులో రాజకుమారులు ప్రాణములు విడిచిరి.

తండ్రి యానురకృత్యమునకు నూరుద్దీను కంటగించుకొనియెను.

ఇదిచూచి చల్లాపెద్ది గుఱ్ఱమునెక్కి కోటలోని కుడాయించెను. రాజపుత్రుల క్రూరవధ నగరిలోఁ దెలిసినది.

అప్పుడు మానవతియైన రాగమ్మ యిట్లు వచియించెను.

'ఇఁకఁ దురకలు కోటమీఁదఁ బడుదురు. అప్పటియుద్ధమున మనమే జయింతు మని చెప్పఁజాలము. మన మోడితిమేని గోమాంసభక్షకులగు తురకలు మన మానములు మన్నింపరు. రుస్తుంఖానుడు చిచ్చులేకయే చిముడు మచ్చరీఁడు. ఉద్రేకమున రాని, శస్త్రధరులై యుద్ధావని లేని రాజపుత్రులను నమ్మించి దొంగచాటునఁ జంపించిన అసురుఁడు. అట్టివాఁ డెట్టి పనికైన నొడికట్టును. వానితో యుద్ధమున నోడి మానభంగమునకుఁ బాల్పడుటకంటె అసూర్యంపశ్యములైన మన ఈ శరీరముల నగ్నిహోత్రమున కాహుతి నిచ్చుటయే క్షత్రియరమణుల మగు మనకు విహితధర్మము.'

సంస్థానసేవకులలో విశ్వాసపాత్రుఁడైన చల్లాపెద్ది ఇదియే ఉత్తమమైన మార్గ మని నిష్కర్ష చేసెను.

మానభంగభీతి త్వరపెట్ట కోదండ్రుడును, దక్కిన రాణివాసపుస్త్రీలును రాగమ్మతో నగ్నిప్రవేశ మొనర్చుటకు ఉత్సాహపడిరి.

జోహారొనర్చుటకు రాణివాస మంతయు లక్కమేడకుం జేరుకొనియెను. రాగమ్మాదేవి యానతి నంది చల్లాపెద్ది లక్కమేడకు నిప్పుపెట్టెను.

అంతట అగ్నిజ్వాల లాకాశమంటి ఆమానవతుల కుత్తమలోకప్రాప్తి నొనగూర్చెను.

క్షాత్రమిళితమైన సతీత్వమును గుబాళించు బూడిద రాసులతో నిండియున్న పెద్దాపురపుకోట రుస్తుంఖానుని స్వైవసమయ్యెను.

మానసంరక్షణార్థము ప్రాణములు తృణప్రాయముగ నర్పణము చేయుటలో రసపుత్రరమణులకుఁ దెనుఁగుతెలవ లేసు మంతయుఁ దీసిపోవువారు కారని పెద్దాపురపుకోట ఇట్లు క్రీస్తుశకము ౧౭౩౭-వ సంవత్సరములోఁ బెద్దపెట్టునఁ జాటినది.

మఱి యిరువదిసంవత్సరములకుఁ బిమ్మట ౧౭౫౭-వ సంవత్సరములో బొబ్బిలికోట యీవిషయమునే బొబ్బరించినది.

"నీవానాఁడు విశుద్ధవహ్నిశిఖల న్దేహంబు నర్పింప నీ
పావిత్ర్యంబులు మింటిపై కెగసె శోభల్ నింపు నక్షత్రమై"
—వేంకటకాళిదాసకవులు.

౬

మహాలక్ష్మమ్మ

మహాలక్ష్మమ్మ మొల్లవలెఁ గవయిత్రి కాదు. రుద్రమ్మ వలె మహారాజ్ఞి కాదు. నాచివలె మహావిద్వాంసురాలు గాదు. నాగమ్మవలె మంత్రాంగమునఁ జదురాలు గాదు.

అయిన నామె నాంధ్రరమణీమణులలో నొకతెనుగాఁ బరిగణింపవలసియున్నది.

కానయితే ఆమె సామాన్యసంసారస్త్రీయే. కాని త్యాగబుద్ధి, స్వార్థరాహిత్యము, స్వామిభక్తి లక్ష్మమ్మచరిత్ర ఆంధ్రులకుఁ జిరస్మరణీయముగా నొనర్చి యామె యశస్సౌరభ మాంధ్రదేశోద్యానవనమును బరిప్లుతము గావించునట్లుచేసినవి.

రుస్తుంఖానుని కూరకర్మమునకు రాగమ్మాదేవి నెనరైన చుట్టాలతోడను, గోడళ్ళతోడను బలిపోయినప్పుడు వత్సవాయి వంశము నిర్వంశము గాకుండ నిలుపుటకుఁ దిమ్మరాజుసుతుఁ డేడుమాసముల కసుగందు మిగిలియుండెను. ఆతని పేరు రాయ జగపతి.

పాలుత్రాగు పసితనముననే 'నాఅన్న' వారి నెల్ల పోఁ గొట్టుకొని చెట్టులేని పక్షివలె దిక్కుమాలియున్న ఈ రాజ కుమారుని దగ్గఱ దీసి రుస్తుంఖానుఁ డను రాక్షసుని బారి నుండి రక్షించుభారము తలపై నిడుకొనినది యొక యబల.

ఆ అబలయే మన ప్రస్తుతకథకు నాయికయైన మహాలక్ష్మమ్మ. ఆమె పూర్తినామము కొంపెల్ల మహాలక్ష్మిసోదెమ్మ. కొంపెల్లవారు పెద్దాపురసంస్థానమునఁ జిరకాలము పౌరోహిత్యము నెఱపిన వెలనాటి వైదికబ్రాహ్మణులు.

చిచ్చుఱుకుటకు ముందు రాగమ్మాదేవి యొకసారి మనుమని నెత్తుకొని ముద్దులాడి ముప్పదికోట్లదేవత లాతని నరసి రక్షించునట్లుగా దీవించెను.

పిమ్మట రాగమ్మ బాలుని లక్ష్మమ్మచేతి కందిచ్చి యిట్లు చెప్పెను.

'తల్లీ! ఈ పేగును దీసి మీమెడలో వైచుచున్నాము. యాదవకులమునకు ముసలము వచ్చినట్లు రెండువందల సంవత్సరములనుండి యేకాధ్వరముగఁ బెద్దాపురసంస్థానమును బరిపాలించుచుండిన వత్సవాయివంశమునకుఁ గానిదినములు వచ్చినవి. ఈ సుప్రసిద్ధక్షత్రియవంశ మింతతో నిర్వంశము గాకుండ నీవంశాంకుర మెట్టులైన నిలిచి యుండవలయునని మాకోరిక-కావున నీబిడ్డ నిప్పుడే మీచేతులలోఁ బెట్టుచున్నాము. ఈపాపని నవమాసములు మోసి కడుపారఁ గనుటకే కాని చేతులారఁ బెంచుకొనుటకు మాకోడలికి ఋణము లేకపోయినది. ఇఁక నీముద్దుబిడ్డకుఁ దల్లియైనను, తోడైనను మీరే. మాకోడలీపాపని గడుపునఁ గన్నది. మీరు కళ్ళను గన్నారు. అంతే భేదము. కావున నీతనిని మీ బిడ్డగా భావించుకొని యెన్ని కష్టములైన పడి తురకల చేతులలోఁ బడకుండ విజయనగరమునకుఁ దీసికొని పోయి మహారాజ్ఞి పాదములమీఁద వైచి మీరు గూడ నక్కడనే యుండి రక్షించుచుండవలసినది.

విజయనగరాధీశ్వరుఁడైన పూసపాటి సీతారామచంద్రరాజును, మా తిమ్మరాజును దోడియల్లుండ్రు. సీతారామచంద్రరాజుధర్మ పత్ని యీ పసిబాలునకుఁ బినతల్లి. ఈ చుట్టఱికపుసంగతులు మీ రెఱిఁగినవే. మీకు విజయనగరమునఁ దప్పక ఆశ్రయము దొరకును. కావున తురకల కంటఁ బడకుండ విజయనగరము చేరి యీ కసుగందును కాపాడ వలసినది. ఇది మా కోరిక. ఇంకొకజన్మమున మీ కడుపునఁ బుట్టి మీ యీ ఋణము దీర్చుకొందును.'

ఇందుకు లక్ష్మమ్మ త్రికరణశుద్ధిగ నొప్పుకొని లిచ్చినది. 'ప్రభుకార్య మవశ్యము నెఱవేర్తును. నాకంఠమునం దూపిరి యాడుచుండఁగా రాయజగపతి కేమియుఁ గీడు రానీయ' నను లక్ష్మమ్మ విశ్వాస్యవచనములు విని రాగమ్మయు, రాజపత్ను లును నిశ్చింతతో నగ్నిప్రవేశ మొనర్చిరి.

శిశువు నెత్తికొని పారాచౌకీలచెంతకు వచ్చుసరికిఁ దురక లెదురై లక్ష్మమ్మ నటకాయించి 'అక్కడ డాఁగుము. ఇతఁడు రాజపుత్రుఁడు. ఎచ్చటికిఁ దీసికొని పోయెద' వని గద్దించిరి.

తోడనే యామె 'అయ్యో! ఇది యేమి పాపము? నవ మాసములు మోసి కని పెంచిన నాపిల్లవానిని రాజపుత్రుఁ డనియెద రేమి?' యని నిర్భయముగ మాఱువలికెను.

'ఈపిల్లవాఁడు నీకొడుకేని వీనియెంగిలి తిని మా సందేహ మును దీర్పు' మని యొక తురకభటుఁడు జామిపం డొకటి లక్ష్మమ్మ కిచ్చెను.

తత్క్షణమే లక్ష్మమ్మ ఆపండు బాలునినోట నిడి పిదపఁ దాను తినివేసెను. అందుపైఁ దురకభటులు బాలునితోఁ గూడ నామెను విడిచిపుచ్చిరి.

పరోపకారార్థము ప్రాణత్యాగ మొనర్చుటకంటెఁ గుల త్యాగ మొనర్చుటయే మిక్కిలి కష్టప్రదమని. ప్రాణత్యాగ మొనర్చిన వ్యక్తికి అంతటితో నిహలోకసంబంధము వీడిపోవును. కాని కులత్యాగ మొనర్చిన వ్యక్తిని బ్రతికియున్నంతకాలము 'నిది కులభ్రష్టమైన వ్యక్తి' యని అయినవారును గానివారును వ్రేలెత్తి చూపుచుందురు. ఇట్టి దుర్భరజీవితముకంటె మరణమే సుఖాంచితముగదా !

అందును వర్ణాశ్రమధర్మముల కాయువుప ట్టనఁదగిన హిందూదేశమున సంఘసంస్కరణవాయుప్రసారము బొత్తిగా లేని మూఁడుశతాబ్దులకుఁ బూర్వము కులభ్రష్టత్వమున కొప్పు కొనుట సర్వభ్రష్టగుటయే.

ఈపట్టున వర్ణాశ్రమధర్మవ్యతిరేకము పరోపకారచింతతో జరిగినదని అట్టి వ్యక్తిని బ్రశంసించు విశాలహృదయులు కోటికొక రుందురేమో ?

అయితే అందుకు లక్ష్మమ్మ చింతింపలేదు. గాలిపాటు వంటి ఆవేశమునకు దాసోహముసేయు జనుల నిందాప్రశంసల నామె సరకుగొనలేదు. పాంచభౌతికమును, సాపాయమును నైన దేహమునకే గాని నిత్యమైన ఆత్మకుఁ జెందని కులమర్యాదల నామె పరిగణింపలేదు. 'కులమున కేమి ? రాజపుత్రుని రక్షించినఁ జాలు' నని ఆమె నిష్కర్ష చేసికొనియెను.

స్వామిభక్తి, పరార్థచింత లక్ష్మమ్మ నిందుకుఁ బురికొల్పినవి.

తురకలను మోసపుచ్చి కోటదాఁటి లక్ష్మమ్మ పెద్దాపురములోని తన ఇంటికి బాలుని దీసికొనివచ్చెను. ఆమెభర్త ఆమె పూనిన కార్యమునకు మిన్నందెను. ఆ బ్రాహ్మణదంపతులు రాజకుమారునితో విజయనగరమునకుఁ బయనమైరి.

రుస్తుంఖానునితో రాజమహేంద్రవరమునఁ దలపడి యోడి తోటపల్లిమన్యములకుఁ బాఱిపోయిన రామరాజు, సుబ్బన్న, రావు వేంకటకృష్ణారావును గొండవాళ్ళసాయమునఁ బితూరీ రేఁప యత్నపడుచుండిరి. కాని యింతలో మరణము తోసికొని వచ్చుటచే మన్యపుజ్వరములు తగిలి వారు మరణించిరి.

అంతట రావు వేంకటకృష్ణారావు సన్నిహితజ్ఞాతియైన రావు బుచ్చన్న పితూరీనాయకుఁడై దేశముపైకి వచ్చెను. రుస్తుఁఖానుఁడు రావు బుచ్చన్నను బితాపురముకడ డాఁకి యాతని తల తీయించెను. సిమ్మట ఖానుఁడు కళింగదేశముపై నెత్తిపోవఁ దలఁపుగొనెను.

ఇంతలో పెద్దాపురమునఁ దనభటులు యథార్థ మెఱుఁగ లేక రాజకుమారుని నిరపాయముగ వదలిపెట్టిన సంగతి యాతనికిఁ దెలియవచ్చినది.

అందు కాతఁడు మండిపడి బాలుని తిరిగి పట్టుకొనుటకు విశ్వప్రయత్నము లొనర్చెను. బ్రాహ్మణదంపతులు బాలునితోఁ జేబ్రోలుకడ దొరికిపోయిరి.

అతఁడు తమ బిడ్డఁడేకాని రాజపుత్రుఁడు కాఁడని సోదెమ్మ యెంతి గోల పెట్టినను ఖానుఁడు వినలేదు. పరీక్షించి చూచెదనని రత్నంఖానుఁడు కత్తులను, బుస్తకములను బాలుని ముందుంచెను. అసలింటిరాచబిడ్డ కావున నాయేడుమాసముల కసుగందు కత్తిమీఁదఁ జేయివేసెను.

అది కని కిరాతుఁడగు ఖానుఁడు సాభిప్రాయముగఁ దల పంకించి 'యిది పులిపిల్లగాని మేఁకపిల్లగా' దనుచు రాయజగపతిని ఖైదుచేసెను.

కడుపును, గాళ్లును బట్టుకొని బ్రతిమాలినమీఁదట లక్ష్మమ్మ కూడ గారాగారమున నుండి పిన్నవానిని బెంచుటకు ఖానుఁ డొప్పుకొనెను.

కారాగారమున రాయజగపతి జీవనస్థితి యోరుగాలిలో దీపమువలె నున్నది.

నిత్యమును దాను మొగము కడుగుకొనువేళ శిశువును దీసికొనివచ్చి యెదుటఁ బెట్టుచుండ వలయునని ఖానుని సుగ్రీవాజ్ఞ. ఆరాచబిడ్డ వీరశైశవమునకు ఖానుఁడు కండ్లలో కారమును జల్లుకొనుచుండెను.

ఆరాక్షసుఁ డాబాలున కెప్పటి కెట్టి ఘాత తలపెట్టునో? సోదెమ్మ ఆత్మసుఖమును మఱచి శిశుసంరక్షణార్థము తపస్సు ధారపోయుచుండెను.

రాయజగపతి బాలారిష్టములఁ దప్పించుకొని పెద్దవాఁడై నూటిమీఁద నూరేండ్లును బ్రతికి పెద్దాపురసంస్థానపాలకుఁడై విలసిల్లవలయునని లక్ష్మమ్మ వేయిదేవులకు మ్రొక్కని ఘడియ లేదు. వీలు చిక్కినపుడెల్ల ఆమె ఖానునిభార్యకడకుఁ బోయి

తన కన్నీళ్ళతో నామె కాళ్లుకడిగి తనకుఁ బుత్రభిక్ష పెట్టుమని పరిపరివిధములఁ బ్రార్థించుచుండెను. ఆఁడుబ్రేగు కావున ఖానుని యిల్లాలు కనికరమూని పెనిమిటి శిశుహత్య చేయకుండఁ గథ నడుపుకొనివచ్చినది.

సోదెమ్మ భర్తవలన నెప్పటి వర్తమాన మప్పుడు విజయనగరమున కందఁజేయుచుండెడిది.

విజయనగరమునుండి సాహాయ్య మనుకొన్నంతత్వరలో రాలేదు, అక్కడకూడ విషమపరిస్థితు లేర్పడుటచేత.

సీతారామచంద్రరాజు పితృవ్యపుత్రుఁడైన విజయరామ రాజుతో సంస్థానమును బంచుకొని వేఱుగా రాజ్యపాలనము చేయుచుండెను. విశేషప్రజ్ఞావివేకియగుటచే సీతారామచంద్ర రాజుప్రతిభ మీనుమిగిలినది. అందుకు విజయరామరాజీసూని విషప్రయోగము చేయించి సీతారామచంద్రరాజును దుడ ముట్టించెను.

అందుపై నాతని సహధర్మచారిణియు భర్తతో సాగు మానముచేసెను. ఇట్లు రాయజగపతి పినతల్లియుఁ, బినతల్లి భర్తయు మరణించుటతో విజయనగరమునుండి రావలసిన సాహాయ్యమునకు నీళ్లు వదలుకొని లక్ష్మమ్మ నిస్సహాయయై నిలబడెను.

ఇఁక నా యబలకు, నా యనాథబాలునకు దిక్కెవ్వరు?

ఆత్మప్రభ హెచ్చుటకై అన్నను జంపినను విజయ రామరా జన్నపుత్రుఁడైన ఆనందగజపతి యెడలను, వత్స వాయి రాయజగపతి యెడలను బ్రేమగలిగి యుండెడివాఁడు.

విజయరామరాజు ధర్మపత్ని చంద్రయ్యమ్మాదేవి కూడ నీ పసిపిల్లలయెడ నెనలేని ప్రేమ గలిగియుండెడిది.

అట్లగుట రాయజగపతిని జెఱవిడిపించి విజయనగరము నకుఁ గొనిపోవ రామరాజు సకలప్రయత్నములు గావించు చుండెను. ఈప్రయత్నములలోఁ గొన్నిసంవత్సరములు సాగి పోయినవి. ఇన్ని సంవత్సరములును లక్ష్మమ్మ తన ఆశ లన్నియు విజయరామరాజు చేయు సాహాయ్యముపై బోటాగ్గి రోజు లీడ్చుకొనుచు వచ్చినది.

నమ్మించి ద్రోహముచేసిన తన తండ్రిని నూరుద్దీను హుస్సేను దేరాకొయ్యలతోఁ బొడిచి చంపి పెద్దాపురమునుండి తాను పరిపాలనము ప్రారంభించెను.

ఇఁక నూరుద్దీను రాయజగపతిని జెఱ విడిపించునని జనులు సంతోషించిరి. కాని అతఁడు రాజ్యలోభమున జగపతి రాజుకారాగారబంధనముల మఱింత బిగలాగి తండ్రికిఁ దగిన కొడు కనిపించుకొనెను.

నూరుద్దీనుఖానుఁడు బాలుని వదలిపెట్టునను ఆశ యి ట్లడఁగాఱినది. ఇంతియే గాదు, దినదిన మెసరేఁగుచున్న ఖానుని రాజ్యకాంక్ష రాయజగపతిని మట్టుపెట్టఁ బురికొల్పు నేమో యను భీతి ప్రేమభరాలసమైన సోదెమ్మ నవనీతహృద యమునం దాఱని అగ్నిహోత్రమువలె నుడుకాఱుచుండెను.

ఈవిషయము సోదెమ్మపెనిమిటి యెప్పటికప్పుడే విజయ నగరమునకుఁ గొనిపోవుచుండెను. విజయరామరాజున కేమి చేయుటకును బాలుపోవుటలేదు. త్వరపడి దండెత్తిపోయినచో ఖానుఁడు గోపించి బాలుని చంపునేమో ?

శిశువును గొనితెచ్చుటకు దండోపాయముతప్ప ఉపాయాంతరము బొడకట్టుట లేదు. బాలుఁ డున్నగదికిని కోట సింహద్వారమునకును నడుమ నేడు పహరాలుగలవు.

లక్ష్మమ్మకుఁదప్ప లాఁతివారికి రాజపుత్రుని దర్శనమే దుర్లభమై యున్నది.

చెఱసాలచెంత మెఱియలవంటి పచ్చితొరకలు విచ్చుకత్తులతో షష్టిఘడియలు పహరా నిచ్చుచుందురు.

అట్టిచో సీవులినోటికండను విడిపించుకొను టెట్లు ?

ఇంతలో నూరుద్దీనుఖానుఁడు కళింగదేశమును లోఁగొనుటకుఁ బెద్దాపురమునుండి విజయయాత్ర వెడలెను. ఇట్టి సమయమునకై యెదురుతెన్నులు చూచుచుండిన విజయరామరాజు తగు సిబ్బందిని వెంటఁబెట్టుకొని రెండవకంటివానికిఁ దెలియకుండఁ బెద్దాపురమువచ్చిచేరెను.

అప్పుడు మహాలక్ష్మిసోదెమ్మ కనకముతోఁ గావలివాండ్రకన్నులు గప్పి బాలుని చెఱనుండి తీసికొనివచ్చి విజయరామరాజుచేతులలోఁ బెట్టెను. వారలతో రామరాజు విజయనగరమునకుఁ దరలెను.

రాయజగపతికారాగారవినిర్గమనవార్త జలతైలబిందువై యంతటను బొక్కినది. ఖానుఁ డిది విని మండిపడి విజయరామరాజును వెనుదగిలెను. లడాయికిఁ బూనుకొని వచ్చుచున్న ఖానుని విజయరామరాజు చేఁబ్రోలుకడ నెదిరించెను.

అప్పుడు దారుణయుద్ధము జరిగినది. విజయనగరపువారి సేనలలో అనకాపల్లిబోయ లనఁబడు పౌజు రెండువేలమంది యుండిరి. వా రందఱును బిఱికికండలేని బిరుదుబంటులు. వారు

పరాక్రమించి నూరుద్దీను ఎక్కియున్న ఏనుఁగును చుట్టుముట్టి యంబారిత్రాళ్ళను తెగఁగోసి ఖానుని పట్టుకొని ఆతనితలను సొరకాయముచ్చికవలెఁ దఱిగిరి.

తమ ప్రభుని కలనిపాటు తిలకించి తురుష్కసైనికు లీఁగలవలె నెగిరిపోయిరి.

విజయలక్ష్మినొంది విజయరామరాజు బాలుని సురక్షిత ముగా విజయనగరమునకుఁ దీసికొనిపోయెను.

కొంపెల్ల మహాలక్ష్మిసోదెమ్మ చేతి చలువవలన రాయ జగపతి పెరిగి పెద్దవాఁడై తరతరములనుండి తన పెద్దలు పాలిం చిన పెద్దాపురసంస్థానమునకుఁ బాలకుఁ డయ్యెను.

లక్ష్మమ్మ ఉన్నతచరిత. ఆమెస్వామిభక్తి యెనలేనిది. అడుగడుగున నాపదలు హిమాలయపర్వతములవలె విఱిగి మీఁదపడుచుండినను బెంబేలుపడక ఆమె రాజపుత్రుని గాపాడినది.

తా నబల. పూనినది కొండంత కార్యము. ఏడుమాస ముల కసుగందు సంరక్షణము. గొడ్డు కసాయివాఁడైన రుస్తుంఖానునితో విద్వేషము. మార్గమధ్యమున ఖైదు. బాలు నికి దినదినగండము. విజయనగరమునుండి రావలసిన సాహా య్యమున కెప్పటికప్పుడే వెనుకబాటు. సాటిలేని స్వామిభక్తి, ఈడులేని పరోపకారచింతయు నామెను బ్రేరేచి యీయిక్కు పాట్ల నతిక్రమింపఁ జేసినవి.

తుద కామె కృతకృత్యురాలై పెద్దాపురసంస్థానము నకుఁ బ్రభుభిక్ష పెట్టినది.

రాయజగపతివలెనే చిత్తూరురాణా ఉదయసింగు గూడఁ బిన్నతనమున దల్లిదండ్రులఁ బోఁగొట్టుకొనెను. విప్రవనిత లక్ష్మమ్మ రాయజగపతికి సంరక్షకురాలైనట్లే పున్న యనుదాసి ఉదయసింగునకుఁ బెంపుడుతల్లి యయ్యెను.

రాయజగపతి సంరక్షణార్థము లక్ష్మమ్మ స్వశరీరసుఖత్యాగము, కులత్యాగము నొనర్చి కడగండ్ల నతిక్రమించినది.

ఉదయసింగుక్షేమమునకుఁ బున్న గడుపారఁ గన్న తన తనయునే బలిపెట్టినది.

పసితనమునం దిట్టి స్వామిభక్తి గలిగిన స్త్రీరత్నముల ప్రాపు నొందిరి గావుననే రాయజగపతియు, నుదయసింగును బెద్దలై ప్రభుత నెఱపిరి.

పున్న, లక్ష్మమ్మలవంటి పూతచరితలు స్వార్థపరత్వముగల ఈమానవలోకమున గోవిందద్వాదశులవలె నరుదుగ లభ్యమగుచుందురు.

స్వార్థరహితమైన లక్ష్మమ్మ రాజసేవానిరతికి మెచ్చి విజయనగరాధీశు లామెపేరిట లక్ష్మీపుర మను అగ్రహారమును గట్టించి యిచ్చిరి.

రాజ్యభ్రష్టత నొందిన ఆంధ్రరాజకుమారుల రహస్యరక్షణభారము వహించి పాటుపోటుల కాఁగి తుదకుఁ గృతకృత్యురాండ్రయిన ఆంధ్రస్త్రీలు ఆంధ్రులచారిత్రకగగనమున మువ్వురు మెఱయుచున్నారు.

ఒకర్తిక మన ప్రస్తుతవినుతికిఁ బాల్పడిన కొంపెల్ల మహాలక్ష్మీసోదెమ్మ.

రెండవయామె బొబ్బిలిఘోరయుద్ధమునాఁడు రాణి మల్లమ కుమారుఁడు వేంకటరంగారావుని సంరక్షింప దొరకొన్న దాసి వేంకటలక్ష్మి.

మూఁడవయామె తంజాపురి మధుర ఆంధ్రనాయక రాజుల యుద్ధ మప్పుడు తంజనగరరాజకుమారుఁడు చెంగమల దాసును సంరక్షింపదొరకొన్న దాది.

చెంగమలదాసు దాది క్రీస్తుశకము ౧౬౬౨-వ సంవత్సరమునను, మహాలక్ష్మమ్మ ౧౭౩౪-వ సంవత్సరమునను, వేంకటలక్ష్మి ౧౭౫౮-వ సంవత్సరమునను దమపైఁబడిన మహాకార్యనిర్వహణమునకుఁ గడంగిరి.

వీరియం దిట్లుకాలముచే చెంగమలదాసు దాది ప్రథమగణ్య కాఁగాఁ బడిన కష్టముచే మహాలక్ష్మమ్మ ప్రథమగణ్యయగుచున్నది.

రహస్యరక్షణము కోరుసరికి వేంకటరంగారావు ఐదు సంవత్సరములవాఁడు ; చెంగమలదాసు నాలుగేండ్లవాఁడు ; రాయజగపతి ఏడునెలల పొత్తులపాప.

ఆటలపాటల మరగిన బిడ్డల రక్షణముకంటె నడ్డాలలోని బిడ్డను సాఁకుట కష్టతరముగదా! ఆసాఁకుటయు సాధారణపరిస్థితులలోఁ గాదు, వివరింపరాని విషమపరిస్థితుల నడుమ.

వేంకటరంగారావును గాపాడుటలో వేంకటలక్ష్మి శత్రువులచేఁ జిక్కుటయేగాని కారాగారవాసకష్టమునకు గుఱి కాలేదు. చెంగమలదాసుని రక్షించుటలో నాతని దాది స్వయంకృతమైన అజ్ఞాతవాసమేగాని శత్రువులచేఁ జిక్కుటకూడ నెఱుఁగదు.

ఇఁక రాయజగపతిని రక్షించుటలో మహాలక్ష్మమ్మ పడని కష్టములేదు. గొడ్డుమాంసము తిను పచ్చితురకవాని కారాగారమున సంవత్సరములకొలఁది ఉండి ఆమె పంచకరపాటులు పడినది ; అగ్నిపరీక్షలకుఁ డాళినది.

కావుననే చెంగమలదాసు దాది, వేంకటలక్ష్మి, మహాలక్ష్మమ్మ అను మూఁడు నక్షత్రములలో మహాలక్ష్మమ్మ మహనీయ తేజమున వెలుఁగొందు చున్నది.

> "ప్రాణిలోకంబు సంసారపతిత మగుట
> వసుధపైఁ బుట్టి గిట్టని వారు కలరె?
> వారిజన్మంబు సఫల మెవ్వారివలన
> వంశ మధికోన్నతి వహించి వన్నెకెక్కు."

౭

సీతమ్మ

"దమయంతిక్రైవడి రమణుని సేవించె
రుక్మిణివలె భాగ్యరూఢిఁ గాంచె
ననసూయపోలిక నన్నినోములు నోఁచె
వాణిరీతి పవిత్రవాణి యయ్యె
వినతచందంబున వినతశీలముఁ బూనె
రోహిణికరణి సద్రుచి వహించె
భూదేవిమాడ్కి సొంపుగఁ దాల్మిచే మించె
మితనూక్తి నెఱపె సుమిత్రభాతి
నన్నదానంబు లిడె విశాలాక్షిభంగి
భూప్రజలఁ గల్పలతవోలెఁ బ్రోదిసేసె
దంతులూరి రామభూవరోత్తమునిపుత్రి
ఖ్యాతసద్గుణనికురంబ సీతమాంబ."

—రామవిలాసము.

అది క్రీస్తుశకము ౧౭౫౮-వ సంవత్సరము. అప్పుడు పెద్దాపురమునకు వత్సవాయి రాయజగపతి యేలిక. ఆతని పట్టపుదేవి సీతమ్మ. ఆమె పతివ్రతాశిరోమణి; కాట్రేనికోన నివాసుఁడైన దంతులూరి రామరాజుపుత్రిక.

సీతమ్మకు మన కథాకాలమునాఁటి కిరువది సంవత్సరములు; రాయజగపతి కిరువదినాలుగుసంవత్సరములు.

ఆతరుణదంపతుల ఆనుకూల్య మింతింతగాదు. ఏవిషయములందును పొరపొచ్చములులేక వారు చిలుకగోరంకలవలె సుఖముగా నుండిరి. ఇతరేతరానురక్తులగు నాయువయువతుల సుఖసంసార మను వృక్షమునం దమృతఫలముగాఁ దిమ్మరాజను కుమారుఁడు గలిగెను.

రాయజగపతి పాలుత్రాగు పసితనమునఁ దల్లిదండ్రులఁ బోఁగొట్టుకొని కొంపెల్ల మహాలక్ష్మివలన రక్షింపఁబడి విజయనగరము చేరుకొనెను. ఆసంస్థానపాలకుఁడైన విజయరామరాజు తన అన్నపుత్రుఁడైన ఆనందగజపతిని, వత్సవాయి రాయజగపతిని సమానప్రేమతోఁ బెంచుచుండెను.

ఆనందగజపతియు, రాయజగపతియుఁ గొంచమించుమించు సమానవయస్కులు. క్రీడాచపలమగు బాల్యముననే ఈరాజకుమారు లొండొరులయెడ నసూయ వహించిరి. కోడిపందెము లీయసూయను మఱింత వృద్ధిచేసెను.

కొంతకాలమునకు రాయజగపతి పెద్దాపురము నందును, ఆనందగజపతి విజయనగరము నందును బట్టాభిషిక్తులైరి. చిన్నతనమునం దంకురితమైన మాత్సర్య మింకను వారిహృదయములందు పాముపగవలె జాగరిత మగుచునే యుండెను. కావున వా రొండొరుల సాధించుటకుఁ దలఁపుఁగొనిరి. ఈతలఁపులు గార్యరూపమును దాల్చునా?

తాల్ప కేమి? తలపెట్టినవా రిరువురును సంస్థానాధీశ్వరులు. ఇరువురకును అంగబల మున్నది; అర్థబల మున్నది; కార్యరంగమునకు దుమికించుటకు వారిహృదయములందు సర్వదా జాగరిత మగుచున్న మాత్సర్య మున్నది.

పైఁగా నానందగజపతిని మహత్వాకాంక్ష యను పిశాచ మావహించినది. కావుననే ఆతఁడు ముందు కార్యరంగమునఁ బ్రవేశించినాఁడు. అందాతఁడు కార్యసాధనమే ప్రధానముగ నెన్నుకొనెను గాని ధర్మమును గాని నీతిని గాని పాటింపలేదు.

ఆనందగజపతి యెట్లో వంచనచేసి రాయజగపతిని, ఆతనిభార్య సీతమ్మను, వారి కుమారుఁడు తిమ్మరాజును బంధించుటకు ఉచ్చులు పన్నెను. రాయజగపతిమాత్రము వానిని దప్పించుకొనిపోయెను. సీతమ్మయుఁ, దిమ్మరాజును ఆనందరాజు ఖయిదులోఁ జిక్కిపోయిరి.

తప్పించుకొనిపోయిన రాయజగపతి భార్యాపుత్రులఁ జెఱవిడిపించు ప్రయత్నములో నాహారనిద్రల మఱచెను. పిఠాపురము జమీందారు రావు నీలాద్రిరాయని, కాకర్లపూడి వారిని మద్దతు చేసికొని క్రీస్తుశకము ౧౭౫౮-వ సంవత్సరమున ఆనందరాజు సానూను పోవుచుండఁగా రాయజగపతి యటకాయించెను. అది విని ఆనందరాజు వారిపైకి నాలుగు వేల రాణువను బంపెను.

ఉండుటకుఁ బెద్దాపురమువారిపక్షమునం దింతకంటె నెక్కువ సైన్యమే యుండెను. రాయజగపతిసైన్యము రెండు వేలు; రావు నీలాద్రిరాయని రాణువ రెండువేలు; కాకర్లపూడివారి ఫౌజు వేయి మొత్తమయిదువేలమంది పెద్దాపురమువారిపక్షమునం దుండిరి. కాని ఈసైన్యమునకు బహునాయకత్వదోషము పట్టెను.

యుక్తకాలమునం దిరువాగులవారును ఉండూరుకడఁ దలపడిరి. సందడికయ్యము జరిగెను. విజయనగరమువారి ధాటికి

నిలువఁజాలక రావు నీలాద్రిరాయఁడు పాఱిపోయి భద్రాచలము పట్టెను. వీరుఁ డగుటచే రాయజగపతి పట్టుదలతో నిలిచి పోరెను. తుదకు గుండుదెబ్బ తిని ఆతఁడు నేల కొరగెను. అది క్రీస్తుశకము ౧౭౫౯–వ సంవత్సరము డిసెంబరుమాసము.

మాత్సర్యపిశాచగ్రస్తుఁడైన ఆనందరాజు రాయజగపతి యుద్ధభూమిని పడిన వార్త విని ఆతనితల కొట్టి తీసుకొని రమ్మని ఆజ్ఞ యిడెను.

సత్యవరపు జమీందారుఁడైన రామభద్రపాయకరాయఁ డందుమీఁద ఆనందరాజు వద్దకుఁ బోయి యిట్లు చెప్పెను.

'మహారాజా! ఇట్టిపని చేయుట రాజధర్మము గాదు. మీతండ్రి మిమ్ములను, ఈ రాయజగపతిరాజును బెంచినాఁడు. వీరికిఁ బోయిన సంస్థానము నిర్వాహకము చేసినాఁడు. అట్టి వానిని మీరు తల కొట్టించినచోఁ జాల యపకీర్తి వచ్చును. కావున ఇప్పుడు మీరు పాలకి, బోయీలను పంపించి యుచిత గౌరవములతో నాతనిని దోడ్కొని వచ్చుట ధర్మము.'

ఏకళతో నుండెనో ఆనందరాజు పాయకరాయని మాటలు చెవిని బెట్టెను. 'మీరు పోయి జగపతిరాజును పాలకిలో నెక్కించి మోయించుకొని రావలసిన' దని ఆనందరాజతనితో ననెను.

తత్క్షణమే రామభద్రపాయకరాయఁడు పోయి రణభూమియందు వచ్చేప్రాణము పోయేప్రాణముగా నున్న వత్సవాయి రాయజగపతిని పల్లకిలో నుంచి ఆనందరాజుకడకుఁ దోడ్కొనివచ్చెను.

అచ్చట జగపతిరాజునకు గాయములు కట్టించెద మనిరి. 'అక్కఱలే'దని ప్రాణముకంటె మానమే అధికముగ నెన్ను ఆవీరాధికుఁడు సైగచేసెను. అట్లు కొంతసేపుండి మూఁడు జాముల వేళ రాయజగపతి దేహము చాలించెను.

ఈసమాచారము రామభద్రపాయకరాయఁడు ఖైదులో నున్న సీతమ్మతోఁ జెప్పెను. ఆపతివ్రత యీమాట వినుచునే సహగమనమునకు సిద్ధపడెను. ఆనందరాజున కీసంగతిని జెప్పఁగా నాతఁ డామె యిష్ట మెట్లో అట్లే కానిమ్మనెను.

సీతమ్మ సహగమనమునకుఁ బోవుచుఁ బాయకరాయ నితోఁ 'తండ్రీ! వత్సవాయివంశమున కెల్ల ఆధారమైన మా చిన్నవాఁడు ఖైదులో నున్నాఁడు సుమీ!' యనెను.

అనఁగాఁ బాయకరాయఁడు 'అమ్మా! తీసికొనివచ్చి పిల్లవాని నొకసారి చూపుదునా?' యనెను. అందుమీఁద నామె 'అయ్యా! వా రెందుకుఁ జూపనిచ్చెదరు? నిప్పులలోనికిఁ బోవుదానను నేను జూచి మాత్ర మేమి చేయఁగలను? అన్నిం టికి మీరే యున్నా' రనెను.

ఆమె పెనిమిటిచితి చెంతకుఁ బోయెను.

అప్పు డానందరాజుభార్యలు ఆచారము ననుసరించి సీతమ్మకుఁ బసుపుకుంకుమలను బంపిరి.

వానిని స్వీకరింపక ఆసాధ్వి వారి కిట్లు కబురుచేసెను. 'మీ కత్యంతసమీపకాలములో నిట్టియవస్థ తటస్థింప నున్నది. మీరు పరదేశమువారు గాన ఇప్పటినుండియు జాగ్రత్త పడ వలయును. ఈశ్వరకృపవలన మా కివి గలవు.'

'నాకుఁ గలిగిన యోగమే యానందరాజుభార్యలకు మూఁడునెలలు తిరుగకుండ సంభవించుఁగాక!' యను శాప వాక్యమును బల్కి యావిశుద్ధచరిత నిశ్చింతముతో నగ్నిప్రవే శము చేసి పునరావృత్తిలేని పుణ్యలోకమునకుఁ బోయెను.

సీతమ్మ శాపవాక్యమునకు భయపడెనో యేమో గాని ఆనందరా జున్నట్టుండి యామె సహగమనము చేసిన రెండు మాసములకు శక్తిపూజాధురంధరుఁ డైనాఁడు.

ఆతఁడు బెజవాడపోయి కనకదుర్గపూజ ప్రారంభించి నాఁడు. వలదని మంత్రిపుంగవులు వాదించిరి; హితశ్రేష్ఠులు వారించిరి. అయిన నాతఁడు మానలేదు.

పూజలుచేసి తిరిగివచ్చుచుండగా నాతనికి రాజమహేం ద్రవరము వచ్చునప్పటికి జ్వరము తగిలినది; స్ఫోటకము కనిపిం చినది; ఉస్తికాయలంత పొక్కులు పొక్కి మూఁడుదినములకు (క్రీస్తుశకము ౧౭౬౦-వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి నెల ౨౪-వ తేదీని) ఆతఁడు మరణించినాఁడు. ఆతనిని ఖననము చేసిన స్థల మిప్పటికిని రాజమహేంద్రవరమునందు గౌతమీకూలమున మునిసిపల్ హైస్కూలునకు వెనుకతట్టున నేర్పాటుగా నుండి అలనాఁటి విషాదచరిత్రను దలఁపించుచున్నది.

ఆనందరాజుమరణము విని యాతని సహధర్మచారిణులు సహగమనము సలిపిరి.

సీతమ్మ శాపము, రాయజగపతి క్షోభ తగిలి ఆనంద రాజు మరణించినాఁడు; ఆతనిరాణు లగ్ని చొచ్చినారు; ఇఁక నేమి కీడు మూఁడ నున్నదో యని భయపడి విజయనగరము

వారు తమ ఖైదులో నున్న వత్సవాయి తిమ్మరాజును దీసికొని వెళ్ళి పెద్దాపురసంస్థానమునకుఁ బట్టముగట్టిరి.

ఇది యంతయు సీతమ్మశాపవాక్యఫలమగునా యని కొందఱు సంశయింపవచ్చును.

శపించి సీతమ్మ సహగమనము చేసిన తరువాత మూఁడు మాసములైన తిరుగకుండ ఆనందరాజు మరణించిన మాట, యాతని భార్యలు సహగమనము చేసిన మాట చారిత్రకసత్యములు. అట్లగుట సీతమ్మ శాపవాక్యము తప్పినదో, తాఁకినదో చరిత్రయం దేమాత్రపు విశ్వాస మున్నవారైనను సులభముగ నిర్ణయింపఁ గలరు.

విశుద్ధమైన ప్రవర్తనము, నిరుపమానమైన పాతివ్రత్యము గలిగి వఱలినవారి నోటినుండి వెలువడిన మాటలు వీర్యవంతములైన ఔషధములవలె నమోఘముగఁ బనిచేయు నని భారతీయత్వముగల వారెల్ల రంగీకరింతురు.

"పెండిలినాఁడు భూబృందారకులు గన్య
నప్పగించిరొ లేదొ యధిపుఁ గూర్చి
సహచారిణివి గమ్మ సకలకాలమునందు
నిందుఁజందురుని చంద్రికయుఁ బోలెఁ
దొలుకాఱుమెఱుఁగులు విద్యుల్లేఖయును బోలె
ననుగమింపగఁ బాడి యతివ మగని
చిత్రువనంబునదాఁక బతివిమానము వెంట
నైసేసి కొలనాడ గదలుభంగి
చిఁటికికండ యొకింత లేకఱమి వేడ్క
జిచ్చుఱకఁబోవు వికచరాజీవనేత్ర

కశ్వమేధంబుఫలము తథ్యంబు గలుగు
బదముపదమున కిది వేదభాషితంబు."

—కాశీఖండము.

అను పౌరాణికుని వచనమును సీతమ్మ సంపూర్ణ చిత్తముతో నమ్మినది.

కడుపునఁబుట్టిన నొక్క కుమారునిగూడఁ దుదిసారి చూచుపాటి మోహమునకైనను పాలుపడక మగని పాదపంకేరుహములమీఁదనే తన మనస్సు నంతను లగ్నముచేసి యామె సాగుమాన మొనరించినది.

ఆంధ్రదేశమున నడచిన రాజకీయములగు సహగమనములలో సీతమ్మ చేసిన సహగమనము అతిలోకమైనది.

ఈయతిలోకమైన సహగమనము మూలమున మఱికొన్ని సహగమనములు సంఘటిల్లినవి.

ఆదర్శకసతీత్వమును ప్రపంచమునకుఁ జాటు బూరగొమ్ములగు సహగమనములకుఁ బంటపొల మగు భారతభూమి యందే యాంధ్రేతరభాగములం దిట్టిసంఘటనములు కానరావు. ప్రత్యేక మీసంఘటనములు ఆంధ్రజనని నోఁచిన నోములపంట.

బోయని కనురెప్పపాటులో భస్మీభూతము చేసిన దమయంతి, దావాగ్నిని జప్పగఁ జల్లార్చిన చంద్రమతి మున్నగు పౌరాణికపతివ్రతాశిరోమణుల పవిత్రచరిత్రములను దలఁపించు నాంధ్రపురంధ్రి సీతమ్మచరితము నాంధ్రసోదరీమణు లెల్లవేళల స్మరించుచుందురుగాక!

౨

మల్లమ్మ

"జవమున్ సత్త్వములేని మా తెనుఁగుదేశమ్మెల్ల సౌఖ్యమ్మడిన్
సవరింపంగల తావకీనశుభవర్చస్సుల్ మదిన్ నిల్పి ఛా
త్రవతీ! నీయనిరూప్యభావనలఁ దోరమ్మైనగీతాలఁ గా
వ్యవిపంచిన్ బలికించుచుండెదరు సుమ్మా, ఆంధ్రపుత్త్రుల్ సదా."

—వేంకట కాళిదాస కవులు.

క్రీస్తుశకము పదునెనిమిదవశతాబ్ది మధ్యభాగమున బొబ్బిలిసంస్థానమును రావు గోపాలకృష్ణరంగారావు పరిపాలించుచుండెను. ఆతఁడు కులమునకు వెలమ; జగదేకవీరుఁడు. శౌర్యనిధి వెంగళరా వాతని సహోదరుఁడు. శూరనారియగు మల్లమ్మ రంగారాయనిధర్మపత్ని. ఆమె దామెర్లవా రింటి యాఁడుబడుచు. దామెర్ల ధర్మారాయఁ డామె సోదరుఁడు.

ఆకాలమున విజయనగరసంస్థానమున కధిపతి విజయరామరాజు. ఇతఁడు క్షత్త్రియుఁడు.

ఇరుగుపొరుగు సంస్థానాధీశ్వరులగు రంగారావునకును, రామరాజునకును మనసులో రవరవలు పుట్టెను. తుద కవి ప్రబలశత్త్రుత్వముగాఁ బరిణామించెను.

క్రీస్తుశకము ౧౭౫౩-వ సంవత్సరమున హైదరాబాదు నవాబు నిజామల్లి ఉత్తరసర్కారులను (గంజాము, విశాఖ

పట్టణము, తూర్పు గోదావరి, పడమటి గోదావరి, కృష్ణ, గుంటూరు మండలములు) బరాసువారి కిచ్చెను.

చాలకాలమునుండి సరియైన జమాబందీలులేక ఉత్తర సర్కారులలోని జమీందారులు శిస్తులు బకాయిపెట్టి యుండిరి. అగుటచే ఆశిస్తుదస్తులు వసూలుచేయుట అత్యావసర మయ్యెను.

అందుకని పరాసువారి గవర్నరు బుస్సీదొర హైదరు జంగను తురకవానిని సిరస్తాదారుగాఁ జేకొని ఉత్తర సర్కారు లలో జమాబంది చేయునిమిత్తము ౧౭౫౬-వ సంవత్సరము నవంబరు నెల ౧౬-వ తేదీని హైదరాబాదులో బయలుదేఱి రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను.

అచ్చట నాతఁడు కోటిలింగక్షేత్రమున మకాముచేసి జమీందారుల కందఱకుఁ దాఖీదులు పంపెను. ఆతాఖీదు లందుటయే తడవుగ జమీందారు లందఱును బుస్సీకడకు వచ్చిరి.

నవలక్షకళింగాధీశ్వరుఁడు విజయరామరాజు కూడ సపరివారముగఁ జనుదెంచెను. బొబ్బిలి జమీందారు రావు గోపాలకృష్ణరంగారావు మాత్రము రాలేను.

దివాణమువారికిని, రావువారికిని రంధి కల్గించుటకు దివ్య మైన సమయము లభించినదని భేదనిపుణుఁడు విజయరామరాజు మేరమీఱిన సంతోషమున మునుకలువైచెను.

తాను బయలుదేఱుటకు ముందు విజయరామరాజు బొబ్బిలివారితో రాయబారము నడపెను. 'మీసేనల; మాసేనల నొకటిగాఁ గూర్చుకొని యేకస్థులమై బుస్సీదొరను తిరస్క

రింత' మని విజయరామరాజు రంగారావునకు వర్తమానము చేసెను.

'మీకు మేము మద్దతు వచ్చువారము కా' మని రంగారావు తిరిగి వర్తమానించెను.

అందుమీఁద నెక్కుడలేని కోపమువచ్చి 'ఈ సంవత్సర మేలాగుననైన రంగారావును సాధించి బొబ్బిలికోట స్వాధీనము చేసికొని దానిని గాడిదలచేత దున్నింపక పోయితినేని నాపేరు విజయరామరాజు కా' దని విజయరామరాజు కుడిమీసము దువ్వి శపథముపట్టెను.

ఈ శపథము నెఱవేర్చుకొనుటకు విజయరామరాజు పరాసుగవర్నరు బుస్సీని, ఆతని సిరస్తాదారు హైదరుజంగును మంచిమాట చేసికొన దలఁచెను. రామరాజు బుస్సీకి వెలలేని నజర్లు ఇచ్చెను. హైదరుజంగునకు లక్షరూపాయిలు లంచము పోసెను.

'జమీందారు లందఱును వచ్చిరి, బొబ్బిలి రావువారు మాత్రము రాలేదు. ఏమి కారణమున?' అని బుస్సీ సిరస్తాదారు నడిగెను.

రామరాజువలన లంచము తినిన హైదరు 'ఉత్తర సర్కారులలో బొబ్బిలి వెలమదొరలు ప్రతాపరుద్రులని పేరు కెక్కియున్నారు. బలగర్వమున వారు మన తాఖీదును పాటింపకుండిరి. విజయరామరాజు మన తాఖీ దందుటయే తడవుగా వచ్చి యేలినవారికి ఎదురుసేవలు చేసెను. బొబ్బిలివారు మనతాఖీదును గడ్డిపఱకగాఁ జూచి' రని బుస్సీతో ననెను.

'ఇది నిజమేనా?' యని బుస్సీ రాజు నడిగెను.

అప్పుడా రాజిట్లు చెప్పెను. 'ఏలినవారు సర్వమును జూచుచుండియు నిట్లడిగెద రేమి? బలగర్వమునం గానిచో బొబ్బిలివారు దివాణమన్న నెందుకు లెక్క చేయకుందురు? ఏలినవారు దీనినిగూర్చి శ్రద్ధవహించి కనుగొననిచో మిగిలిన జమీందారులకుం గూడ నవిధేయత నేర్పినవా రగుదురు.'

ఇది విని హైదరు 'నిజమే. బొబ్బిలివారిని శిక్షింపనిచో నిఁక నీప్రాంతమున దివాణమనిన లోకువగా నుండును. ఇతర జమీందారులు కూడఁ బెంకెతనము వహించి తిరుగుబాటు చేయఁగల' రని యందించెను.

ఈమాటలు బుస్సీకిఁ దలపట్టినవి. అగుటచే నాతఁడు బొబ్బిలికోట ముట్టడించుటకు నిశ్చయించెను.

'బొబ్బిలిని నాకుఁ బట్టముగట్టినచో బాకీపడియున్న శిస్తు యావత్తు వసూలిచ్చి మీయాజ్ఞకు సదా బద్ధుఁడనై యుండఁ గల' నని విజయరామరా జప్పుడు బుస్సీదొరకు మనవిచేసి కొనెను. హైదరుసలహామీఁద బుస్సీ రాజునకు బొబ్బిలికోట ఫర్మానా ఇచ్చెదనని మాట కరారు చేసెను.

విజయరామరాజు తనపాచిక పాఱినందులకు పరమా నంద మందెను.

పరాసుసైన్యమును, విజయరామరాజు సైన్యమును బదునొకండు వేలకుఁ బైగా రాజమహేంద్రవరమునుండి బొబ్బిలి కోట ముట్టడికి బయలుదేఱి వచ్చి బొబ్బిలిపాటిమీఁద దండు విడిసెను.

బొబ్బిలివారికీ గొడవ యేమియుఁ దెలియదు. వారు పెండ్లివేడుకలలోఁ బెనఁకువలు గొని యుండిరి.

సంధికోరనిచో సర్వనాశనము గలుగుట సత్యము. అగుట రంగారావు తన బావమఱఁది దామెర్ల ధర్మారాయని బుస్సీ చెంతకు రాయబారిగాఁ బంపెను.

ధర్మారాయఁడు పోయి బుస్సీతో నిట్లు చెప్పెను. 'మీరు మావిరోధి విజయరామరాజు మాటలు విని మామీఁది కన్యాయముగ, నాకస్మికముగ నెత్తివచ్చినారు. ఇందు మాచేసిన నేర మేమియు లేదు. దివాణమువారి తాఖీదు లందుసరికి మేము పెండ్లిసందడిలో నున్నాము. మాప్రభువు రంగారాయని తమ్ముఁడు వెంగళరావునకు వివాహము జరిగినది. అందువలన సకాలమున మాప్రభువు మీదర్శనమునకు రాలేక పోయెను.'

రాజుమంతనములు తలకెక్కిన బుస్సీ యిది విని 'ఇట్టి సమాధానములతో నింకఁ బ్రయోజనము లేదు. మీ బొబ్బిలిని మమ్ము నమ్మియున్న విజయరామరాజున కిచ్చుటకు మాట కరారు చేసితిమి, ఆడి తప్పువారము కాము. మామాటకుఁ దిరుగులేదు. కావున మీరు బొబ్బిలివిడిచిపొండు. ఆజ్ఞాను వర్తులమై యుందుమని బాసచేసిన యెడల పాలకొండపరగణా మీకీయఁగల' మని చెప్పెను.

'పితృపితామహాగతమైన రాజ్యమును విడిచిపోవలసిన అగత్యము మాకు లేదు. ఇలువెళ్ళి తొలఁగునంతటి శిక్షను బొందుటకు మాచేసిన నేర మేమియు లేదు. అవరోధనజనముచు దోడ్కొని పరభూములకుఁబోయి నవ్వులపా లగుటకు మేము పిఱికిపందలము గాము. బొందిలోఁ బ్రాణము లున్నంతవఱకు మేము బొబ్బిలి విడిచి పోవువారము గాము' అని ధర్మారా

యఁడు చచ్చు తెగవేసి బుస్సీదొర యెదుట గొమ్ముత్రివిఱిచి మాఱుపల్కెను.

సంధి పొసఁగ లేదు. ఇఁక సమరమే శరణ్యము.

ఈ సంగతి ధర్మారాయఁడు బావ రంగారావునకుఁ జెప్పెను; చెల్లెలు మల్లమ్మకుఁ జెప్పెను.

అప్పుడు మల్లమ్మకు అంతులేని విచారము గల్గెను. వెంగళరాయని వివాహమునిమిత్తము వచ్చిన చుట్టాలతోటి దోసతోఁటవలెఁ గలకలలాడుచున్న కోట బగ్గంపాడు కావలసి నదేనా యని ఆమె విచారించెను.

'మాకెట్టి కష్టములు కలిగినను చింతలేదు. కాని పెండ్లి వేడుకలు చూడవచ్చిన వీరందఱు బొబ్బిలిపాటినీఁద మర ణింపవలసి వచ్చునేమో యని విచారముగ నున్నది. వేడు కలలో నింకను సగము తరువాయియున్నవి. ఇప్పుడు వచ్చిన ముట్టడి కొన్నాళ్ళదనుక నాపఁగల్గినచోఁ దరువాయియున్న వేడుకలు జరిపించుకొనవచ్చును; వచ్చిన బంధువులను సుఖ ముగా వారివారి యిళ్ళకుఁ బంపివేయవచ్చును. అప్పు డీముట్టడి కలిగినను ఉత్సాహభంగమును, నిష్కారణ బంధుమారణ మును ఉండదు. కావునఁ గొంతకాలమువఱకు ముట్టడి నాపి యుంచు నుపాయము చేయుట మంచిది. ఈముట్టడికి మూల కారణము విజయరామరాజు గదా! అతనిపేర నొక యుత్త రము వ్రాసినచోఁ గార్యకారిగ నుండఁగల' దని మల్లమ్మ యాలోచనచేసెను.

వేడుక చూడవచ్చిన చుట్టాల క్షేమముకొఱకై వెలమ కుల పౌరుషమున కెట్లో సమాధానము చెప్పి జాబు వ్రాయుట కామె నిశ్చయించినది.

లోకొలువున(గూర్చుండి మల్లమ్మ విజయరామరాజు పేర రహస్యముగా నిట్లు లేఖ వ్రాసెను.

“సోదరా !

ఇన్నాళ్ళనుండి మిమ్ముల నన్న దేవరగా నమ్మియుంటిని. దామెర్ల వారి సంస్థానము మఱచిపోయి పూసపాటివారి యిల్లే నాకు(బుట్టిల్లనుకొంటిని. ఆడుబిడ్డను ఘోషపెట్టుట మీకు క్షేమముగాదు. తొల్లిటిపగలు మనసునం దుంచుకొని కాని సమయమున దేశ మెఱు(గని పరాసువారిని మద్దతుగా(దీసి కొని వచ్చి బొబ్బిలి ముట్టడించుట న్యాయము గాదు. మా వెంగళ రాయని వివాహము చూచుటకు(బసిపిల్లలు, పండు ముదుసళ్లు మొదలుగా నెందఱో చుట్టాలు వచ్చియున్నారు. ఎటువోయి యెటువచ్చినను వారికి(గష్టపాటు కల్గించుట మాతల(పు గాదు. కావున నీసారి మన్నింపవలెను. సోదరులగు మిమ్ము సోదరినగు నేను నా నొసటి కుంకుమ, నాకాళ్ళ పసుపు, నాచేతి నల్ల గాజులు, నామెడలోని నల్లపూస నిల్పుమని ప్రత్యేకించి కోర నవసరములేదు.

ఇట్లు,

సోదరి, మల్లమ్మ.”

దేవి మల్లమ్మ ఇట్లతికరుణముగ లేఖ వ్రాసి ముగించినది; నమ్మినదాది వేంకటలక్ష్మి చేతి కాలేఖ నందించి

'విజయరామరాజున కిచ్చి తిరిగి యుత్తరము తీసికొని ర'మ్మని పంపినది.

రాజసేవలో నేండ్లు కడచిన వేంకటలక్ష్మి యతిజాగ్రత్తగా విజయరామరాజు డేరాకుఁ బోయి యాతని దర్శనము చేసి జాబు చేతి కిచ్చినది.

అందుకొని రామరాజు లేఖను జింపి చదివినాఁడు. 'ముట్టడి మానుటకు వీలులేదు, రంగారాయని హతపఱుపఁ బ్రతిజ్ఞ పట్టియున్నాను. ప్రతిన నెఱవేర్చుకొని తీరెదను. కావలసినచో ముండగ్రాసమునకు నీకు మూఁడూళ్ళ నిచ్చెదను. ఇట్లని మల్లమ్మతోఁ జెప్పు'మని వచించి క్రూరకర్ముఁడు విజయరామరాజు వేంకటలక్ష్మిని వెడలనడపెను.

నిర్దయాత్ముఁడు విజయరామరాజు మాటలు వేంకటలక్ష్మివలన విని మల్లమ్మ కంటగిల్లెను.

'పాపాత్మా! ఈతీరున శిశుబాలవృద్ధులతోఁ బెండ్లిసందడిలో నున్న మాపై హఠాత్తుగ నెత్తివచ్చి మమ్ము హతపఱుపఁ గ్రూరకర్మమున కొడఁబడియున్నావు. నేను పతివ్రతనైనచో నీవు బొబ్బిలిపాటిమీఁదఁ బట్టుమని మూఁడుదినము లయినఁ దిరుగకుండ దిక్కులేని చావు చచ్చెద'వని ఆ విశుద్ధచరిత విజయరామరాజును శపించెను.

శత్రుసైనికులు ౧౭౫౭-వ సంవత్సరము జనవరి నెల ౨౪-వ తేది ఉదయమున బొబ్బిలికోట ముట్టడి ప్రారంభించిరి.

పరాసువారిపౌజును, విజయరామరాజు పౌజును గలిసి శత్రువులరాణువ పదునొకండువేలకుఁ బైగా నుండెను.

బొబ్బిలికోటలో వేయిమంది వెలమవీరులు, ఇతర సైని కులు నాలుగువేలు నుండిరి.

తమ్ము ముట్టడించుసేన రెట్టికి రెట్టి యున్నను బొబ్బిలి రావువారు పిఱికివియని శౌర్యముతో, మొక్కవోని పౌరుష ముతో నెనిమిదిగంటలకాలము కత్తులయుద్ధము చేసిరి.

'కత్తుల యుద్ధము చేయుచున్నంతకాలము మనము బొబ్బిలి రావువారిని గెలువఁజాల' మని విజయరామరాజు బుస్సీకి బోధించెను. అప్పుడు పరాసుసైనికులు తుపాకుల నందు కొనిరి.

సూర్యుఁడు నడిమింట సహస్రకిరణములతోఁ బ్రకా శించుచుండెను. కోటగోడలు తుపాకి దెబ్బలుతిని గుభేలు గుభేలునఁ గూలుచుండెను. శత్రుసైనికులు కోటగోడల కెగఁ బ్రాఁకి లోనికిఁ జొఱఁబాఱుచుండిరి. శౌర్యఖనియని ప్రసిద్ధి కెక్కిన బొబ్బిలికోట శత్రువుల కైవసమగుట గడియలలో నుండెను.

అపజయశంక గలిగిన వెంటనే రంగారావు నరసారా యఁడను వెలమవీరుని బిలచి తనచేతి పట్టాకత్తినిచ్చి జనా నాను రూపుమాప నంతిపురమునకుఁ బంపెను.

తన పెనిమిటిచేతి పట్టాకత్తి పట్టుకొని వచ్చుచున్న నరసారాయని అల్లంతదూరమునఁజూచి మల్లమ్మ సర్వము గ్రహించినది.

వెంటనే ఆమె చిన్నవాఁడు, తన యేకపుత్రుఁడు నగు వేంకటరంగారావును జేరఁదీసి ముఖమునిమిరి ముద్దులుపెట్టి

నమ్మినదాది వేంకటలక్ష్మిని బిలిచి ఆబాలుని ఆమెయొడిలో నుంచి 'మాచెల్లెలు జగ్గమ్మ సామర్లకోటలో నున్నది. ఈ బిడ్డ నెట్లయినను కష్టపడి ఆమెవద్దకుఁ జేర్పవలెను. రావువంశ మునఁ బుట్టిన ఈ నా చిట్టితండ్రి పెరిగి పెద్దవాఁడై శత్రు సంహారము చేసి కులదీపకుఁడు కాఁగలఁ'డని దీవించెను. బాలుని చేకొని వేంకటలక్ష్మి వెడలిపోయెను.

ఇంతలో నరసారాయఁ డచటికి వచ్చెను. ఆతని చేతి నుండి కత్తిపుచ్చుకొని పొడుచుకొని మల్లమ్మ ప్రాణములు విడిచెను. అప్పు డావీరనారి వదనమున ఆనందము, అనంత తేజము తాండవమాడెను. ఆనాఁడు బొబ్బిలి వెలమకుటుం బాకాశమున మిక్కిలి ప్రకాశమానమగు నక్షత్ర మిట్లు తెగిపడెను.

తమరాణి మల్లమ్మ యిట్లగుటచూచి మానవతులగు నితర వెలమకాంతలు 'ఉగములు జగములు నుండఁబోము; ఎప్పటికైనను చావు ఉన్నదే; మానముకొఱకుఁ జచ్చుట యుత్తమ' మని నిష్కర్ష చేసికొని తమప్రాణములను నరసారా యని కటారి కెరచేసిరి. అందు క్రొత్తగఁ బెండ్లియైన పెండ్లి కూఁతురుకూడ నుండెను. ఆమానవతికిఁ బసుపుబట్టలతోడనే పంచత్వము లభించినది.

ఇట్లు మానముకొఱకు సంఘమరణమును వరియించి యానాఁడు బొబ్బిలి వెలమవెలఁదులు వేలయెఱుఁగని సతీత్వ మున కాదర్శకురాండ్రయి వెలుఁగొందిరి.

స్త్రీలు లయముపొందిన తరువాత వెలమవీరులు రంగా రావు నడపఁగా శత్రుసేనలపై దుమికిరి. అనిత్యమైన అస్థి పంజరముపై నాశవిడిచి, అనశ్వరమైన యశముపై దృష్టి నిలిపి వెలమవీరులు బొందిలోఁ బ్రాణము నిలిచినంతవఱు కతి సాహసముతోఁ బోరాడిరి.

సాయంకాలమువఱకు ముట్టడి సాగుచునే యుండెను.

యుద్ధములో రంగారావు వీరశయనము నొందెను. తక్కిన వెలమవీరు లందఱును రణరంగమునఁ బ్రాణములను బాసిరి.

అప్పుడు చీఁకటులతోపాటు శత్రువులు చిత్రవధ నొందిన మానవతీమణులతో నిండియున్న బొబ్బిలికోటలో నిరాటంక ముగఁ బ్రవేశించిరి.

నిరాటంకముగఁ బ్రవేశించిరి. ఆమేరకు విజయరామ రాజు శపథము నెఱవేఱినది.

ఇఁక బొబ్బిలికోటను గాడిదలచేత దున్నించుట, దానికిఁ దాను పట్టాభిషిక్తుఁడగుట అవశిష్టమైయుండెను.

పంటమొగమునకు వచ్చిన ఈయవశిష్టశపథము తుద నెగ్గక మల్లమ్మ పతివ్రతంబున నింతతో తూలిపోవునా ?

తూలిపోకుండుటకుఁగాను విజయరామరాజు బొబ్బిలి కోటలో డేరాలువేయించుకొని యందు విడిసినాఁడు.

'క్షత్రియుఁడు బొబ్బిలిపాటిమీఁదనే దిక్కుమాలిన చావు చచ్చునుగాక' అను వాక్యములతో మల్లమ్మదేవి స్వర్గ వాసిని యైనది.

ఆ వాక్యముల నిపు డామె చచ్చి సాధించుకొనఁ గలదా ?

కలదు.

ఆమె ఈ వాక్యములు నిర్వహించుటకు బొబ్బిలి వెలమ వీరుఁ డొకఁడేని మిగిలియున్నాఁడా ?

ఉన్నాఁడు.

రంగారావునకు గుండెలీయఁగల మిత్రుఁడు, బొబ్బిలి బెబ్బులియను పేరుగొన్న వీరాధికుఁడు తాండ్ర పాపారాయఁడు అప్పటి కింకను రాజాముకోటలోనే రాణువతీరియుండెను. ఆత నికి బొబ్బిలికోటలో నాఁడు జరిగిన దారుణము తెలియనే తెలియదు.

ఆతఁడు సుఖసుప్తిలో నుండెను. బొబ్బిలిరాణి మల్లమ్మ ఆతనికి స్వప్నమునఁ గనఁబడినది ; నడచిన విషాదవృత్తాంత మంతయు నాతనికి వినిపించినది; మరణించుచుఁ దాను రాజును గూర్చి పలికిన వాక్యముల నాతనికిఁ జెప్పినది.

'నేఁడు ప్రభుపు రంగారావుగారికి తాండ్ర పాపారాయఁ డను సేవకుఁడుండియు లేనట్లే యైనది. రేపు ప్రభ్వి మల్లమ్మకుఁ గూడ తాండ్ర పాపారాయఁడను సేవకుఁడుండియు లేనట్లు కాఁగూడదు.' అని మల్లమ్మ హెచ్చరించినది.

'తాండ్ర పాపారాయఁ డుండియు లేనట్లొకనాఁటికిఁ గూడఁగాదు. నాచేతి ఈ కైపోటులవలన దుర్మరణము నందుటకే విజయరామరాజు బొబ్బిలిపాటిమీఁద రాణ్యము వేసికొని యున్నాఁడు' అనుచుఁ బాపారాయఁడు లేచినాఁడు.

లేడికివలె లేచినదే యాతనికిఁ బ్రయాణమయ్యెను. 'విజయోస్తు' అని మల్లమ్మదేవి స్వర్గీయమైన ఆత్మ ఆతనిని దీవించినది.

పాపము విజయరామరాజునకు బొబ్బిలికోట పట్టాభిషేకలాభ మొనగూడలేదు.

పూతచరిత మల్లమ్మ శాపము తగిలి యాతఁడు బొబ్బిలి పాటిమీఁద వెలమవీరుఁడు తాండ్ర పాపయ్యచేతి యీఁటె పోటులవలన దుర్మరణము నొందెను.

రామరాజు శపథ మిట్లు వీటిఁబోయినది. మల్లమ్మదేవి శాపము నెఱవేఱినది. విశుద్ధచరితులే వచనస్థితులు కాఁగలరు.

మల్లమ్మ చరిత్ర ముగిసినది. అగుటకు మల్లమ్మ వీరనారియే. కాని వెలమసంఘమున వెలసిన ఘోషాదురాచారమామె వీరత్వమున కుచితోపయోగ్యవృత్తి లేకుండఁజేసినది. ఇట్టి ఘోరదురాచారమే లేకుండినచో నిశ్చింతతోఁ బ్రాణత్యాగ మొనర్పఁగలిగిన ఆశూరనారి కత్తిపట్టి శత్రుబలముమీఁద నడచి చేతులు పొక్కినదాఁక యుద్ధముచేసి మఱెంత కీర్తి గడించి యుండియుండును.

ఏమై యుండి యుండిన నేమి? అవకాశము కలిగినంతలో ఆమె యనన్యమైన శౌర్యమును బ్రదర్శించినది. రాణివాసపు స్త్రీ లందఱికంటె ముందుగాఁ దాను కత్తి కెరమై మానమెఱిఁగిన స్త్రీత్వమునకు మొదలిపేరైనది. బ్రతికియుఁ జచ్చియు నామె వారికి రాణియే యైనది.

వీరనారి మల్లమ్మ కీర్తిగీతమును జరిత్రాభిరతులగు నాంధ్రు లనేకవిధములుగాఁ బునశ్చరణ చేయుచున్నారు. ఆంధ్రహృదయము, కవితాత్మ కలిగిన వా రామె చరితము పాటగనో, పదముగనో, నాటకముగనో, నవలగనో, పద్య కావ్యముగనో, గద్యకావ్యముగనో రచియించి చరితార్థు లగు చున్నారు.

"ముగ్ధమయ్యును శౌర్యాగ్నిదగ్ధమైన
భవదుదారస్వరూపమ్ము పాదుకొనియె
నాంధ్రయోషాతహృదయరాజ్యాలయందు
మఱచిపోలేరు నీవీరమధురమూర్తి.
నీయమృతవాక్ప్రతిధ్వనుల్ నిలిచిపోయె
నాంధ్రయోషాతకంఠరవాధ్వములను,
నీరజోమూర్తి ప్రతిఫలించెడిని నాంధ్ర
నారివ్యక్తిత్వమందు ఓ వీరపత్ని !"

—పాటిబండ అలమేలుమంగతాయి.

౯

ర మ ణ మ్మ

అంతులేని లజ్జాసాధ్వసములకు రాణులై గడపదాఁటి తలవాకిలి త్రొక్కి చూడ నొల్లని ఆంధ్రకాంతలు కూడ నవసరమైనచోఁ గరమునఁ గటారిని గీలించి కదనరంగమున కుఱికినారు. శత్రుమర్దనమున మహిషాసురమర్దను లైనారు.

ఆంధ్రదేశచారిత్రకసంపుటముల నొకపరి పరికించితి మేని తనకు అంకితులుగా నొల్లకుండిన సామంతరాజులపై నాఁడొన్న ఆఁడుసింగమువలె నుఱికి వారిని పాదాక్రాంతులను జేసి మహాదేవరాయలంతటి వానిని ఓటుపుచ్చిన రుద్రమదేవి-మగబిరుదుగట్టి అశ్వారూఢయై ఆహవరంగమున కుఱికి కొసరు కొంకులులేక సేనకంతటికిని నాయకురాలై నాయకురాలను అన్వర్థనామము నార్జించిన నాగమ్మ మొదలగువారు మహిషాసురుని మర్దించిననాఁటి దేవీస్వరూపములను జ్ఞప్తి కెలయించు కత్తి విసరిన ఆంధ్రకాంతలు దృగ్గోచరమగుదురు. వారల చరిత్రలు విపులీకృతములై యున్నవి.

కటారి పట్టియుండిన వీరవనితలలో నొకతెయైనను ఇంతవఱకు విపులీకృతముగాని ఒకానొక ఆంధ్రవీరవనిత వీరచరిత మిట విస్తరింపఁబడుచున్నది.

అయితే కత్తివిసరిన ఇతర ఆంధ్రరమణీమణులకును ఈమెకును ఈషద్భేదముగలదు.

కటారిని వారు కదనము కొఱకుఁ బట్టినారు, ఈమె కదనము మూలమునఁ బట్టినది; వారు చంపుటకు, ఈమె చంపుకొనుటకు. కత్తిపట్టిన కారణమును, పట్టినకత్తి చేసిన పనియు నిట్లు వేఱైయున్నను ఫలముగా ప్రదర్శితమైన మహనీయగుణము మాత్ర మొక్కటియే.

చంపుటలో వా రెంత శౌర్యమును ప్రదర్శించిరో చంపుకొనుటలో నీమెయు నంతయే – ఒక వీసము హెచ్చేయనుట ఔచిత్యము– శౌర్యమును ప్రదర్శించినది.

ఉభయత్ర రిపు జయమే లక్ష్యము; ఆలక్ష్యసాధనము అక్కడ వైరివీరులను చెండి వారిని దరికి రాకుండఁ జేయుట చేత; ఇక్కడ తన్ను తానే చెండుకొని ఊపిరియుండగఁ దాను వైరులచేతఁ బడకుండఁ జేసికొనుటచేత.

ఇఁక నామె కథ వినుఁడు.

రమణమ్మ వెలమకాంత; దామెర్ల ధర్మారాయనిభార్య; బొబ్బిలిరాణి మల్లమ్మకు వదినె. బొబ్బిలికోటలో దారుణమగు సంఘమరణము జరిగి నప్పుడు రమణమ్మ నెలలునిండిన చూలాలు.

అపూర్వవ్యాధశిఖామణి నరసారాయఁడు కత్తినిబట్టి రమణమ్మ దగ్గఱకు వచ్చెను.

శాత్రవరక్తముతో దాహము తీర్చుకొనవలసిన కటారిని నరసారాయఁ డాత్మపక్షమునందలి అతివలపైఁ బ్రయోగింపవలసివచ్చెను. ఈపని నెఱవేర్చుట కాతనికి మొదట బొత్తిగా నిష్టములేక పోయినది. అయినను ప్రభువగు రంగారావు

తన చేతి పట్టాకత్తినిచ్చి పంపినపు డాతని కిది తప్పనిసరి యాయెను.

రంగారాయని సుగ్రీవాజ్ఞ ప్రేరేపఁగా నాతఁడు వెఱ్ఱి చోఁలవ దెచ్చుకొని యిద్దఱు ముగ్గుఱు స్త్రీలను జెండాడినాఁడు. అందుతో నాతని హృదయ మట్టి దారుణకృత్యమునకుఁ బరిచితమై కార్కశ్యము వహించినది.

జంకులేని హృదయముతో, సందేహింపని మనముతో నాతఁడు తక్కిన రమణులను దన కత్తిలవ్రేటుల కెరచేసినాఁడు.

ఇప్పు డాతఁడు సిందుచూలాలై యున్న రమణమ్మను సమీపించెను.

లోకభారము లోఁగొనిన విశ్వగర్భుని చిహ్నముతో వెలయుచున్న ఆ నిండుచూలాలిని చూచుటతోడనే నరసారాయని గరవాల మప్రయత్నముగ వెనుకకు లాగుకొని పోయినది. ఎంత ప్రయత్నించినను ఆమెను జంపుట కాతనికిఁ జేతులు రాలేదు.

కార్కశ్యము వహించిన ఆయపూర్వవ్యాధశిఖామణి హృదయము గూడ నప్పట్టునఁ జలించి పోయినది. వ్యాయామసుస్నిగ్ధమైన ఆతని దృఢకాయము గాలిలోఁ దీఁగవలెఁ గంపింపసాగినది. తుద కాతనికి దేహస్మృతియే తప్పిపోయినది.

పట్టుతప్పి యాతని చేతి పట్టాకత్తి ఖంగుమని క్రిందఁబడెను. ఆఖంగుతో నాతనికిఁ దెలివి కల్గినది. తిరిగి కత్తిపట్టుటకుఁ బ్రయత్నించినాఁడు. కాని ఆతని నరములు తిరిగి తోడుకొని జిగి వహింపలేదు.

మానవతి రమణమ్మ యిది చూచెను. నరసారాయని బలహీనత గ్రహించి యిట్లనెను: 'నరసారాయఁడా! చెప్పి శత్రువులను బొడువఁగల వెలమవీరుఁడవు. అట్టి నీ వీయెడ సాహసముదక్కి, శౌర్యమునేది కొఱగానివానివలె నిలిచియుండెద వేమి? స్త్రీల మానముకాచుట వీరుల విధ్యుక్తధర్మము. ప్రభుని ఆజ్ఞ నెఱవేర్చుట సేవకుని ప్రథమవిధి. నీవు వీరుఁడవు; రాజసేవకుఁడవు. కావున విధ్యుక్తమైన వీరధర్మము నెంచి మీఱరాని రాజాజ్ఞను దలఁచి కత్తిని పట్టుము. నీపని నీవు నెఱవేర్చికొనుము.'

నరసారాయఁ డీ వీరవచనములు వినెను. లజ్జచే నాతని వదనము వివర్ణమయ్యెను. కాని అపూర్వవ్యాథకృత్యముచేఁ గార్కశ్యము వహించిన ఆతఁడు ప్రబోధింపఁబడి కూడ నానిండుచూలాలిని వధింప సాహసింప లేకపోయెను. ఆతఁ డేమిచేయును? చేష్టలుదక్కి కొయ్యబొమ్మవలె నిలిచి యుండెను.

నివ్వెఱపడి నిర్జీవప్రతిమవలె నిలిచియున్న నరసారాయని జూచి—తుపాకిగుండ్ల దెబ్బలు తిని గుభేలు గుభేలుమని కూలుచున్న కోటగోడల చప్పుడు విని—బ్రతికియున్నచో రాఁగల మానభంగమును దలఁచి యిఁక జాగుచేసిన కార్యము కాదని రమణమ్మ రక్తసిక్తమై నేలపైఁ బడియున్న నరసారాయని కటారి నందుకొని తనంతట తానే పొడుచుకొనెను. బాగుగా ముదిరిన గెలతో గాలిదెబ్బకుఁ నేలఁగూలిన అరఁటిచెట్టువలె నానిండుచూలాలు నేలమీఁదఁ బడెను.

రమణమ్మచేసిన యత్యద్భుతదారుణము, ఉగ్రసుందర మునగు ఈకృత్యమును దిలకించి లోకజ్ఞుఁడగు కవి

"దేవతిర్యఙ్మనుష్యులం దీవిధంబు
పెంపు గనలే దటంచు నిలింపు లెల్ల
వెలమవెలఁదుక సాహసవిక్రమములు
భళిభళీయని పొగడి రభ్రముననుండి."

—రంగరాయచరిత్ర.

అని ముక్తకంఠముతోఁ బలికినాఁడు.

ఏకాలము నందైనను, ఏదేశముననైనను, ఏజాతికైనను తన మానసంరక్షణప్రియత్వముచేఁ గీర్తి సముపార్జింపఁగల ఆమానవతీమణి మానదేవత కిట్టి దారుణవిధమున బలి వోయెను.

మానముకొఱకు రమణమ్మ యెంతటి దారుణకృత్యము నొనర్చినదో ? వింధ్యపర్వతమువలె విఱుచుకొని మీఁదఁబడుచున్న భ్రూణహత్యామహాపాతకమునకు ఆమె యిసుమంతయైన జంకలేదు; అగ్నిపర్వతమువలె హృదయగోళమునం దుడుకాఱుచున్న మాతృప్రేమకు ఆమె రవ్వంతయైనఁ జలింపలేదు.

అయితే రమణమ్మను మాతృప్రేమ తెగఁగోసిన గొడ్డురాలనికాని, భ్రూణహత్య కొడికట్టిన పాతకియనికాని అనుటకు వీలులేదు. మానసంరక్షణార్థము ఆమె యిట్టిపని చేసినది.

వీరవంతమగు బొబ్బిలిగడ్డపై ఊపిరిపీల్చుచున్న శానిస స్త్రీలు గూడ మానభంగమునకు వెఱచి తమ ప్రాణముల నిచ్చివేయుచుండఁగా నిలువెళ్ళని వెలమకులమునఁ బుట్టిన ఆ రమణీమణి స్త్రీలకు ముఖ్యభూషణమగు మానమును గోల్పోయి బ్రతుకే బంగార మనుకొని చెడి జీవింపఁగలదా ?

పదునాఱవశతాబ్దిని ఉత్తరహిందూస్థాన మందలి గాఢామండలసంస్థానాధీశ్వరియైన దుర్గావతి మొగలాయి చక్రవర్తి అక్బరుతో యుద్ధము చేయవలసి వచ్చెను. ఆసమర మునఁ దుదకు గాఢామండలమువారికి అపజయశంక పొడ మెను.

అప్పుడు దుర్గావతి పవిత్రమైన తన శరీరము మ్లేచ్ఛుల చేతఁ జిక్కి మైలపడకుండుటకు ఆత్మసేవకులలో నొకనిని బిలిచి తన్ను ఖండింపఁగోరెను. అట్టి కానిపనికి సాహసింపలేక ఆతఁడు 'నావలనఁ గా' దనెను.

అందుమీఁద వెనువెంటనే వీరనారి దుర్గావతి తనకుఁ దానే పొడుచుకొని చనిపోయెను. వీరహృదయముగల అంగన అమానుషము జరుగుట భరింపలేదు.

అగుటనేకదా నెలలు నిండిన చూలాలై యున్నందునఁ దన్ను తెగటార్ప జంకిన నరసారాయని కాదని తనకుఁదానై పొడుచుకొని వీరాంగనారత్నము రమణమ్మ మృతినొందినది ?

రమణమ్మ వీరహృదయమును యథారీతిని వివరించు టకుఁగాని, ఆమె మానసంరక్షణప్రియత్వమును ఉచితరీతిని

వర్ణించుటకుఁగాని వాఙ్మయమునకుఁ దగినశక్తి లేదు. ఆంధ్ర కీర్తికిఁ గల్పాంతమువఱకు రక్షణదేవతలై వెలయఁగల ఆంధ్ర రమణీమణులలో వీరనారి, మానవతి యైన రమణమ్మ యెన్న దగినది.

"ఎన్ని నాళ్ళయ్యెనో విచ్చుకొన్న రక్త
నాళముల చిందిపోతి వుష్ణతరరక్త
మీ తెనుఁగుధాత్రిపై నాహరించుకొందు
రాయస్పృక్తీక్ష్ణతాభర మాంధ్రసతులు."

—పాటిబండ అలమేలుమంగతాయి.

ఉపసంహారము

ఆంధ్రరమణి ప్రాక్తనవైభవము కొలఁది యిడ రానిది.

ఆమె రాజ్యపాలనాకౌశల్యము నెఱుఁగఁగోరెదవా? రుద్రమదేవిని గూర్చి విదేశయాత్రికుఁడు 'మార్కుపోలో' వ్రాసిన వ్రాఁతలను బఠింపుము.

రణవిద్యయందలి ఆమె నేర్పు చూడఁగోరెదవా? రుద్రమ్మకుఁ బాదాక్రాంతుఁడయిన దేవగిరిరాజు మహాదేవ రాయల చరిత్రమును స్మరింపుము.

మంత్రాంగమందలి ఆమెప్రజ్ఞ తెలిసికొనఁ గోరెదవా? పల్నాటికృష్ణుఁడగు బ్రహ్మనాయుఁ డంతవానిని దేశములవెంటఁద్రిప్పి ఆఁడుదియై ఆంధ్రదేశమునఁ బుట్టువునొందిన మంత్రి రాక్షసుఁ డనిపించుకొన్న నాగమ్మ జీవితచరిత్ర చదువుము.

ఆమె కీర్తివాంఛ పరికింపఁ గోరెదవా? పదునాఱేండ్ల బాలప్రాయమున యౌవనాశల నన్నిటిని దిగఁద్రావి ప్రాణ నాథునిఁ గదనరంగమున కంపిన మాంచాల దివ్యచరిత్రము జ్ఞప్తి కెలయించుకొనుము.

ఆమె మానసంరక్షణప్రియత్వమును దెలిసికొనఁ గోరె దవా? మానభంగభయమునఁ దమ ప్రాణములను దృణ ప్రాయముగఁ దుదముట్టించిన రాగమ్మ, మల్లమ్మ, రమణమ్మల చరిత్రములను అధ్యయనము చేయుము.

ఆమె స్వార్థత్యాగము, ప్రభుభక్తి పరిశీలింపఁ గోరెదవా? మహాకష్టములఁబడి పెద్దాపురసంస్థానమునకు ప్రభుభిక్ష పెట్టిన మహాలక్ష్మమ్మ మహనీయచరిత్రమును బునశ్చరణ చేయుము.

ఆమె వాక్పరిశుద్ధి నెఱుంగఁ గోరెదవా? సీతమ్మ జీవితమును బరికింపుము.

ఆమె పితృభక్తి, పతిభక్తి తెలియఁగోరెదవా? గణపమ్మ జీవితమును బరామర్శింపుము.

ప్రాక్తనకాలమున ఆంధ్రపురంధ్రి యిట్టి కీర్తినీయ చరిత్రమున విలసిల్లినది.

కాని మధ్యకాలమున నామె మసిపాతఁ గట్టిన మాణిక్యమువలె వికాసవైభవమును గోల్పోయినది. అప్పుడైనను ఆమెకు దీక్ష లేకపోలేదు, బుద్ధి లేకపోలేదు. కాని ఆ దీక్షకు ఉచితోపయోగ్యవృత్తి, ఆ బుద్ధికి సంస్కారణమును గొఱవడియుండినవి.

ప్రస్తుతము ప్రబోధసమయమగుటచే నాదుస్థ్సితి తొలఁగిపోవుచున్నది. ఆశాకిరణములు ఎల్లయెడల ద్యోతకమగుచున్నవి.

ఇప్పుడు ఆంధ్రరమణులు ఆహాపుట్టునట్లు గ్రంథములు రచియించుచున్నారు; పత్రికలు నడుపుచున్నారు; కష్టసాధ్యములగు పెద్దపెద్దపరీక్షల నిచ్చుచున్నారు; అంతర్జాతీయసమావేశములకు ప్రతినిధురాండ్రుగఁ బోయి వచ్చుచున్నారు; అత్యద్భుతకృత్యముల నొనర్చి తమ శరీరబలమును ప్రకటించు

చున్నారు; జీవకళ యుట్టిపడునట్లు చిత్రములు వ్రాయుచు న్నారు; దేశమాత పాదముల సన్నిధిని తమ చీము నెత్తురులు సమర్పించుచున్నారు; స్త్రీవిద్యాసంస్థలను ప్రశంసనీయముగ నడుపుచున్నారు; మునిసిపాలిటీలు, జిల్లాబోర్డులు, తాలూకా బోర్డులు, మండల విద్యాసంఘములు మున్నగు ప్రజాహిత సంస్థలయందు సభికురాండ్రయి తమ సంఘాభివృద్ధిని వెల్ల డించుచున్నారు; గౌరవన్యాయాధికారిణులై ప్రజలమన్ననల నందుచున్నారు.

ఇవి యన్నియు సంతోషకరములగు విషయములు.

సంతోషకరములగు విషయములు. అవును. అయినను మన మీసంతోషమునఁ బరవశులము కాఁగూడదు. పారవశ్య మును బొందవలసిన స్థితి ఇంకను రాలేదు.

ఆంధ్రస్త్రీసంఘ మింకను ఎన్నోవిధముల నభివృద్ధిని గోరుచున్నది. ఆవిధముల నరసి ఏతత్ప్రయత్నముచేయుట ఆవ శ్యకమగు మనభావి కర్తవ్యము.

సౌందర్యోపాసకుఁడగు శాలచంద్రుఁడు ఆరాధనము పురికొల్పు నిజపత్ని మాంచాల ముఖమున అలనాఁడు తన కర వాలమునకు ఆశీర్వాదరత్నముల నందినట్లే సౌందర్యాధ్యేత యగు యువకుఁడు ప్రేమార్చనసల్పు ప్రణయిని చుఱుకుకన్ను లలో నేఁడు దేశాభివృద్ధికి సందేశదీప్తి నందునట్లు ఆంధ్రస్త్రీల స్థితిని చక్కఁజేయ మనము ప్రయత్నింపవలసి యున్నది.

కావున మనము కార్యవ్యగ్రహృదయుల మగుదుము.

ఆంధ్రభూమి ముద్రణాలయము, వేపేరి, మదరాసు. అక్టోబరు '40.

*

* *

మహావాక్యము

చదువన్నేర్తురు పూరుషుల్ బలెనె శాస్త్రంబుల్ పఠింపించుచో
వదమన్నేర్తురు శత్రుసేనల ధనుర్వ్యాపారముల్ నేర్పుచో
నుదితోత్సాహముతోడ నేలఁగల రీయుర్విన్ బ్రతిష్ఠించుచో
ముదితల్ నేరఁగరాని విద్య గలదే ముద్దార నేర్పించినన్.

—శ్రీ చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహము.

* *

*

ఆంధ్రరమణీమణులు : ౧-వ భాగము.

[మొదటికూర్పు : 1931, జూలై]

పత్రికాభిప్రాయములు

౧

శైలి సుబోధకము. ప్రతి ఆంధ్రనారీమణీ ఈగ్రంథము జదివి అందలి విషయములు గ్రహింపదగియున్నవి. ఈగ్రంథమును పఠించినవారికి పూర్వము స్త్రీయెట్టి స్థితియందుండెనో. ఇప్పుడు పతనము నొందుటకు కారణ మెయ్యదియో బోధపడగలదు. ఈగ్రంథమును పఠించి సోదరీమణులు తమ పూర్వపు ఔన్నత్యము తిరిగి సంపాదించుటకై ప్రయత్నించెదరు గాక !

—గోలకొండ. 12-9-31.

౨

కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యసింహాసనము నధిష్ఠించి శత్రుభీకరముగ రాజ్యపాలనము గావించిన రుద్రాంబిక- ధరణికోట సింగపుపీఠి నెక్కి అసదృశముగ రాజచక్రము త్రిప్పిన గణపమ్మ- బిరుదు మగండగు బ్రహ్మయ్యనాయుని ముప్పతిప్పలు పెట్టి మూడుచెర్వుల నీరు త్రావించి, మంత్రిరాక్షసుని అపరావతారమని బిరుదు గాంచిన పలనాటి నాగమ్మ- కౌగిలిలోనున్న భర్తను దీవించి కరవాల మొసంగి కదనరంగమునకంపిన యువతీరత్నము, బాలచంద్రుని భార్య మాంచాల- జనరంజకముగ పెద్దాపుర సంస్థానము పరిపాలనమొనర్చి రుస్తుంఖానుని బారిబడకుండ జోహారొనర్చిన అభిమానస్వరూప రాగమ్మ- అట్టి రాగమ్మ చేతులనుండి ఆమె మనుమని పెద్దాపుర మేలదగు రాయజగపతిని ఏడు మాసముల కసుగందు నందుకొని శత్రువులబారి బడకుండ విజయనగరాన పినతల్లి యొడిలో చేర్తునని ప్రతిజ్ఞవల్కి దారిలో శాత్రవులచే జిక్కి, వారు అనుమానింప వారియనుమానము బాప, తాను వెలనాటి బాపనపడుచయ్యు అక్షత్రియ బాలుని ఎంగిలి భక్షించుటకును వెనుదీయక, పిదప దారిలో మరలపట్టువడి, ఆబాలుడు కారాగారమున బందీకృతుడు కాగా, తురకల బ్రతిమాలుకొని తన రాజుకు దాదియై సకలవిధముల బ్రోచి యెట్లో తుదకు

నాతని విజయనగరాన జేర్చిన స్వామిభక్తిపరాయణ, దేశభక్తిప్రపూరిత కొంపెల్ల మహాలక్ష్మి సోదెమ్మ — విజయనగరపురాధీశ్వరుడగు ఆనందరాజు క్రౌర్యమునకు గురియై, హతమారిన భర్తతో సహగమన మొనర్చుచు, ఆనందునకు తిరుగని శాపమిచ్చిన మహాపతివ్రతాతిలకమగు సీతమ్మ — ఎవరిపేరు వచించుచు జంగము పాటగాదు, తంబురమీటి గంతు వేయగనే, ఎట్టిమోడునకైన, ఆంధ్రుడైనవానికెల్ల దేహము పులకాంకురితమగునో, ఆ బొబ్బిలి మల్లమ్మదేవి — నిండుచూలాలయ్యు, మానసంరక్షణాగ్రహమున నిజ ప్రాణముల ఖడ్గమున కెరచేసిన రమణమ్మ — ఆంధ్రచారిత్రకాకాశమున దివ్యతారలవలె వెలుంగు వీరల అద్భుతచరితముల మృదుమధురశైలి గ్రంథిందు పొందుపరుప బడినవి. భారతదేశదాస్యశృంఖలముల విడగొట్ట వలసిన ఇక్కాలమున తెలుగుసతులయం దణిగి మణిగి యున్న శక్తిను శక్తుల నిట్టియన జ్ఞప్తికెలయించి, ఆంధ్రరమణీమణులు తొల్లింటి కీర్తి వడయ పురిగొల్పుచున్నాడు. చదువు సంధ్యల అవకాశము గడచి చిన్న తనముననే తమతో కాపురముల వెలిగింపవచ్చిన తేజవరాంధ్ర విరామ కాలమంతయును తమ విలాసభుక్తికే గ్రసింగక ఇట్టి దివ్యచరితముల వారికి బోధింప కొంతకు కొంతయైన వినియోగింతురు గాకయని మాసోదరులను హెచ్చరించిన కోపగించరుగదా !

— కాంగ్రెస్. 29-9-31.

౩

ఈ వీరవనితల చరితలు ఆంధ్రనారీమణులెల్లరు చదువదగినవి. శౌర్యము, ధైర్యము, త్యాగము, పతిభక్తి, ప్రజాసంరక్షణ, రాజ్యమేలుట మొదలగు, సద్గుణము లెట్లు మన మాతృదేవతలలో మూర్తీభవించి యుండినవో ఈపుస్తకమున విశదీకరింపబడినవి.

— సత్యాగ్రహి. 12-10-31.

౪

పుస్తకమంతయు గ్రంథకర్తగారికి సహజమగు పటిమగల భావ యందున్నది. శైలి సరళమయ్యును గంభీరము. అనవసరమగు సంగతుల జోలికి బోక ముఖ్యములగు జీవితాంశముల విద్యుద్దీపపు కాంతిలోవలె

ప్రకాశింపజేయు నైపుణ్యము ప్రతికథయందును ప్రస్ఫుటమగును. ఆంధ్ర వనితల పాలనాకౌశలము, రణవడి చతురత, మంత్రాంగ నైపుణి, మాన సంరక్షణప్రియత్వము, త్యాగదీక్ష, వాక్పరిశుద్ధి మొదలగు ఉత్కృష్ట గుణము లన్నియు నిరాడంబరముగ నిందు నిరూపింప బడియున్నవి.

—జమీన్ రైతు. 17-10-31.

౫

తొమ్మండుగురు ప్రాచీనాంధ్రరమణీమణుల చరిత్రములు మనోహరముగ చిత్రింపబడినవి. రుద్రమ్మ కాకతీయాంధ్రరాజ్యము నతికౌశలమున పరిపాలించిన దిట్టి. తన భర్తను బాలచంద్రుని యుద్ధరంగమునకు పురికొల్పి పంపిన వీరవనిత మాంచాల. మానసంరక్షణార్థము తమ అసువులను తృణప్రాయముగ గోల్పోయిన శూరనారీమణులు రాగమ్మ, మల్లమ్మ, రమణమ్మలు. కులకట్టుబాటును లక్ష్య పెట్టక రాచబిడ్డని యెంగిలి తిని పెద్దాపురసంస్థానమునకు ప్రభు భిక్ష పెట్టిన బ్రాహ్మణవనిత మహాలక్ష్మమ్మ. సుసంస్కృతమైన శైలి గ్రంథకర్త యొక్క రచనాప్రౌఢిమను వెల్లడించుచున్నది. సందర్భోచితముగ అచ్చటచ్చట వాడబడిన భావగర్భితములగు పద్యములు గ్రంథమున నొక విధమైన శోభను కలిగించుచున్నవి. సర్వతోముఖవికాసమును కాంక్షించుచున్న ఆంధ్రనారీలోకము చదువదగినది.

—ధర్మసాధని. 25-10-31.

౬

This book reveals to us the heroism, self-sacrifice, diplomacy and statecraft of the Andhra Women in the Medieval India and the heroines mentioned there-in are beacon-lights to the present generation. One can clearly see that women are not the weaker sex as they are ordinarily dubbed. They can lead armies, conclude treaties and administer states. The book under review is well-written and it will be a source of great inspiration to pupils, if books like this are introduced in Primary and Secondary Schools. —*Swavajya.*